

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1978 — Ч. 12 (216)

Н. ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА: ПОЕЗІЇ

У. САМЧУК: МОЯ ГРАНИЦЯ

О. ВЕРЕТЕНЧЕНКО: ТРИ ПОЕЗІЇ

**Д. ГУМЕННА: 3 КНИГИ
«ІСПИТ ПАМ'ЯТІ»**

**ІВАН К-ИЙ, Л. ЛИМАН:
ПРО СПОГАДИ У. САМЧУКА**

**Ю. ЛАВРІНЕНКО: 3 ПЕРЕДІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ**

**В. ГРИШКО: УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ**

**П. ГРИГОРЕНКО: ДЕНЬ ПРАВ
ЛЮДИНИ**

**Р. САВИЦЬКИЙ: СВЯТИНЯ
ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА**

**"SUČASNIST" — DEZEMBER 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

МИКОЛА РУДЕНКО

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

Мюнхен, 1978. 200 стор. Передмова Петра Григоренка.
Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ця праця Миколи Руденка, відомого українського прозаїка і поета, основоположника Української Гельсінкської Групи, поширювалася в українському Самвидаві кілька років перед його арештом. Засуджений в 1977 році на 7 років позбавлення волі й 5 років заслання, автор відбуває свій присуд у Мордовських таборах.

У передмові до *Економічних монологів* Петро Григоренко м. ін. пише: "Перед нами дуже не проста праця. Навіть жанр її визначити не просто. Відкриваємо книжку і відразу заглиблюємося в захоплюючу автобіографічну повість. Але повість раптом переривається і автор валить на нас, хоч і захоплююче написані, але такі, що вимагають інтенсивної праці мислення, економічні і філософічні міркування. Потім знову захоплююча розповідь... Бувши письменником і добре опанувавши економічну теорію, він подав її в докряю популярному викладі добре ілюстрував життєво переконливими, а часто й художньо-образними прикладами".

Ціна: 8.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ihnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1978

Ч. 12 (216)

РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький,

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)

8000 München 2

Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber

München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ

Наталя Лівіцька-Холодна

КІНЕЦЬ МАНДРІВКИ

В темній хустині на сивих косах,
(костур у спеченій сонцем руці)
я підйду, закурена й боса
й стану під брамою в довгій черзі.
Будуть усі вони стомлені й чорні,
зігнуті будуть усі, як я,
тільки в очах огні непоборні,
тільки в серцях жива течія.
Будуть минати пишні походи,
з сурмами й стягами будуть іти,
будуть мости перед ними зводити,
брами доступ для них берегти.
Ми ж, спрацьовані, будемо ждати
тіні й ласки вечірніх крил, —
мулятимуть нас наші лати,
піт і пил...
І вийде тоді до нас із брами
Він...

Буде босий і сірий, як ми.
Ноги його будуть зранені в камінь,
Очі

сходитимуть слізьми.
І впаде сльоза його й скропить
найбруднішого з-посеред нас, —
і очистимосся, мов ісопом,
в день останній, в останній час.

НА ФАБРИЦІ

Машини... Машини... Стукіт, грюкіт, виття!...

А над ними пил золотим серпанком.

Руки твої — не твої — затям!

Вони роблять так до вечора... від ранку.

Руки твої продані... але думка, як птах,

Попід стелю, через мури й димарі шугає,

сяде на камені, на гілці, на дротах

і слухає,

як вітер проходиться гаєм.

Руки твої невільниці, жилаві й старі,

а серце гоном весни напляте,

Кричать у ньому дикі гуси,

що вертаються з-за морів

на рідні води, на Руду й Різовате...

"Ой гуси, гусенята!" — А вони —

сірі, білі, волохаті...

знялись, полетіли...

І тільки машини... стукотом

з глибини

моєї істоти витягають жили.

1966

ПИТАННЯ

Застигло на відкритих,

розхилених загадкою устах

питання...

Крізь дитинство і весну і літо

стелилось по покручених стежках.

Хашама й нетрями голодні будні

без відповіді донесли його до страти днів.

І не даси мені її ні Ти, мій Всемогутній, —

ні янголів Твоїх заупокійний спів.

Бо Ти — без відповіді, Ти —

лише Питання.

Ти Розум без Душі, Ти не Причина й

не Мета.

І не збагне Тебе й молитва грішника остання

на стулених навів

устах.

1968

РОЗМОВА З БОГОМ

Побачив Господь, що людська злоба на землі велика та що всі думки й помисли сердець увесь час тільки злі, і жалував, що створив людину...

Св. Письмо. Книга Буття.

Вікна моєї в'язниці
промінь сонця пестить крилом...
Господи,

роз'ясни ці
дні останні теплом.
Покажи своє обличчя,
руку подай,
холодом і ніччю
розпачу не загортай!
Господи!

Треба так мало:
трохи любови і теплих слів.
Світ такий недосконалий,
світ, що його Ти створив!
Господи, сам Ти побачив,
що найгірше з Твоїх діл —
— ця незряча
кузька, що повзе через суходіл,
що засмітила моря і ріки,
кров'ю вмила поля...

І невже ж
кружлятиме з нею повіки
ця прекрасна планета — Земля?

1968

Розпинається серце на три хрести, на три муки:
Перша — то слава, що лягла під чужі багнети;
друга — мій рід у чужому морі — мої внуки;
а третя — питання без відповіді — де Ти?

Вогнем Останнього Суду не спечеш мене
більше, ніж тепер, у ці дні покари й зневіри:
розгортаються без ліку далями безмежними
в ніч незабгненности Твого милосердя офіри.

1968

СТАРІСТЬ

Коли молодість дивиться в вічі
нерозгаданістю життя,
всі невіжиті й недожиті стрічі
не спиняють — нема вороття.
Тоді гордість, як кінь норовистий,
побасує і

понесе.

Витре сльози другий — і листям
вітер слід занесе.

Коли старість у душу гляне
порожнечею самоти,
кожне слово значущим стане,
всі зневаги будуть пекти.
Але гордість, як шкапа незряча,
вже не вдарить

копитом.

І як я тепер заплачу,
не осушить сліз ніхто.

1969

ВЕЧОРИ

Це нічого, що вже не такі
вечори ні взимку, ні
весною.

Ти їх любиш тепер із кимсь,
а я — сама з собою.

І так добре мені в самоті:
самота — то гордість духа.

Це нічого, що очі
вже не ті
і що вже — ні батька, ні друга.

1971

Коли останнє слово буде сказане,
Коли назавжди стуляться уста,
і очі будуть, як холодний став, —
де будуть пристрасті, що рвали сказами,
що тіло й душу шарпали й пекли?
Де будуть злети і провалля мли,
і зради біль і дикий шал розстання?
Не змістяться в труні, ані в риданнях,
що тіло тлінне тліні віддадуть...
І може на могилі проростуть
калиною, що в ніч проплаче кров'ю
усе, що не далось сказати любов'ю.
А може гоголівським мертвяком,
розбивши землю, встану й хтиві руки
в жадобі витягну за тим кутком,
де й досі квітнуть прадідівські луки.

1972

В кімнаті затишно й безпечно,
в вікні рогатий обрис місяця,
немов рогалик недопечений
на череп'яній неба мисці.
Навколо мене тиха змова.
І я слухняна бути мушу,
і я ні поглядом, ні словом
святої тиші не порушу.
Душа у місяця на розі,
і світла всі в світах засвічені...
і я стою, мов на порозі
у Вічність.

1973

СКАРГА

Кому повім печаль мою?
Хто принесе на рани ліку
і скаже: "я тебе люблю,
немає іншої довіку"?
Хто скаже ніжно: "поділю
з тобою старість і турботи,

і щастя дні, і дні жалю,
останні радощі й скорботи?
Ніхто не поцілує вже
ці руки покалічені,
і тільки ніч підстереже
гарячу терпкість на обличчі.

1973

ТРУНОК ПІВНОЧІ

П'ю трунок півночі,
зіллям відьомським насичений,
п'ю трунок закінчення
і відчаю...

Поки уп'юсь докраю.

Місяць — постійний товариш —
дивиться в око зловісно.
Чом ти вже зілля такого не звариш,
щоб від нього повисилась.

1976

ДВЕРІ

У безпросвітті буднів
які писати вірші можна? —
Лише зідхання трудні,
лиш крик, лише виття у дні порожні,
коли самотности тривожні повені
до місяця, до місяця у повні
звертають твої очі...
у дні порожні й в ночі, що бринять
безсоння хвилями...
у тищу, що лоскоче
до сліз, до сміху божевілля...
У темінь втоплена ріка,
мовчать по той бік скелі...
О, Боже! сила ж це яка
мене загнала в ці людські пустелі?
Пливе ріка, як думка, на папері,
тече сльоза, як ляви струм в ізворі...
і двері
я бачу вже у безвість в хмар
отворі.

1975

МОЯ ГРАНИЦЯ

Улас Самчук

Хто зна, як би це все скінчилося, коли б не випадок... Перед самим обідом начальство вирішило побавитися з нами ще одним жартом. Алярм! Тривога! Несподіваний напад! Треба відбити! Сурма сурмить протинаступ, формуються з'єднання, робимо атаку, інсценізуємо "відпорний вогонь" і так все вище і вище "відтискаємо ворога", аж поки опинилися на тому самому взгір'ї, яке недавно покинули, і там залягли. Деякий час лежали безчинно, віддихали віддих, витирали піт, аж поки не засурмила знов сурма. Відбий! Операції кінець! І команда — відходити назад до села.

І тут я відчув, збагнув, усвідомив, що це мій час. Назад я не йду. Жереб кинуто. Кажу своїм хлопцям йти вниз, а сам я мушу заскочити в кущі, бо маю клопіт із шлунком. Вони повернулися і байдуже пішли. Вони належали до такої породи двоногих, яких чужі клопоти не цікавлять. Тож то я повернув у кущі, знайшов вигідне місце... Яка це година? Годинника не було, але сонце підказувало на годину другу. Стояв і дивився вниз. Ціле взгір'я всипане малими з'єднаннями, які поволі стікаються до головної дороги, що веде до села. Околиця пустіє. Залишаюся сам між небом і землею і вперше відчув, ніби я раптом опинився поза межами самого життя. Останні шквали жорстокого вагання! Я ще можу йти туди вниз... Ще не все страчене... Мої мости ще не спалені... Можливо, цього моменту я буду тяжко жалкувати.

Але я не йду, а стою, і дивлюся, і мовчу. Важиться моя доля. Зір блукає в просторі і шукає опертя. Те остаточне наближається. Ще ось година-дві, і воно прийде. Я відриваюсь і тікаю сам від себе, на мене наводить хвиля бруталного страху. Я дуже сам і дуже слабкий. Відходжу в глибину зарослів, відчуваю інстинкт звіра, шукаю посилення. Де воно є? В мені самому. Мене створено Вищою Силою, і я чую в собі її присутність. До кого, як не до неї апелювати? Всеоб'ємлива Сило-Сил... Ти послала мене в

З тому спогадів Уласа Самчука, присвячених його службі в польсько-му війську й переходові кордонів до Західної Європи, політичних і психологічних, подаємо уривок про втечу з Польщі й перший контакт з Німеччиною. Повністю "Моя границя" з'явиться в видавництві "Пролог".

життя... Ти визначуєш мої кроки... Ти вирішуєш моє призначення...
Поможи мені! Скеруй мене на путь справжнього... В моїх мислях
нічого недоброго... Мої наміри благородні... Моя щирість
справжня.

Так. Я молився! На тій горі, у тих куцах. В таких випадках
молитва є справжньою. Є моменти, коли доходимо до абсолютного.
Звертаємося до матері, до предків. Особливо шукаємо
посилення у матері. Вона така необмежено чиста... Така сильна в
своїй безпосередності. Її воля не засмічена нічим брудним. Ніхто,
як вона, злита чуттями з самим Богом. І він напевно зі всіх своїх
створінь вибрав її продовжувати його волю на цій чудовій планеті.

У такому стані минали години. Довгі, тяжкі, бентежливі.
Чекалося заходу сонця. Здавалося, що за дня в цій околиці мені не
було б безпечно. Маневри, військові роз'їзди, застави. Минулої
ночі я мало спав, але про якийсь сон годі й думати. Мої нерви
напружені докраю, я щось, як тятива лука, з якого пускають
стрілу.

Перед заходом сонця починається збирання. Перш за все
розмонтування себе самого. Відкладається зайве. Телячої шкіри
ранець, від якого на моїх плечах залишаються тільки пропчені
смуги, французький шолом, від якого лишилось лише спомин,
протигазова маска без ніякого спомину і рушниця, "карабін",
марки Лебеля... З цією останньою хвилинка вагання. Найістотніша
річ вояка. Нам сугеровано, що це наша зіниця ока. Без неї ми
зеро. Ніщо. Вона вросла в нашу істоту, як орган дихання, і кинути
її це значить вдушитися. В останнє зважую її в руці — повні шість
кілограмів — і обережно кладу на траву під кущем. Прощай! І
вибач! Ти потрапила не до справжніх рук. Хтось тебе знайде, під-
несе і поверне власникам, але мені ти зайва. І це значило, що я
пориваю останню нитку легальності і стаю жертвою
невмолимості параграфів воєнщини.

Мені ще може пригодитися зачовгана, полотняна торба, звана
"хлебаком", та ще запряна до затрати подоби пара білизни,
обшита сукном баклага, можливо, обшкрябана їдунка. А головне
— шинеля. І ковдра. Хто ж зна, де мені прийдеться шукати лігва, в
кожному разі це не буде готель Савой. Наша "заграниця"
розрахована на під кущем, під снопами, під плотом... Затримаю
також довгого, тонкого французького багнета і не так, як зброю, а
скорше, як довідку моєї приналежності, як речовий додаток до
моєї військової картки.

Оце і все те моє... Плюс — кусник хліба і кусник яловичини в
хлібаку та сімдесят п'ять грошів у гаманці. І прощай, минулосте!
Батьку, мати, родинна земле! Прощайте! Чи вернуся? Чи
побачимося? Надовго? Назавжди?

Під смеркання залишаю кущі і поволі сходжу вниз з наміром оминати село, що лишається ліворуч за пригорбком, і вийти до того он лісу, що темніє за тією долиною, яку перетинає хвилястий струм річки, місцями зарослий кущами верболозу й вільхи. Було зовсім безлюдно, що мені вельми годилося, долиною легкий туман, і від села розкотисто доносились... Повірте мені! Звуки військової оркестри. Відома "Первша бригада" з відомим рефреном — "на стос жуцілісьми свуй жиця льос — на стос, на стос".

Що можна краще придумати мені на дорогу? Вони там напевно святкують закінчення маневрів, але та "бригада" грається для мене. ("На багаття кинули ми долю нашого життя"). Прекрасно. Дякую. Ви мене розумієте. Для мене це велика послала... Прискореним кроком прямую до лісу з наміром уникати битого шляху, а йти по можливості навпростець, керуючися загальним напрямом на захід. Розбиратися з тереном будемо вже там далі...

У лісі вже майже темно, властиво це і не ліс, а скорше діброва, щось як сінокос з копицями сіна і несподіваними, на рівному місці, вгрузлими в землю брилами каменю, ніби їх хтось навмисне сюди поприносив і так залишив. І широка, втоптана не то стежка, не то дорога, що прямує, здавалося, у моєму напрямі. Йду нею, смеркання густіє, зустрічаю двох жінок з граблями, що верталися з роботи, привіталися — "добри вечур", звуки оркестри поволі завмирають, час квапитья, години міряю відчуттям, і так, здавалося, по якійсь півгодині, моя стежка починає виходити з лісу... І враз чую... І не вірю своїм вухам... Та сама полкова оркестра виграє якісь марші, яку я, здавалось, давно залишив за собою.

Не можу цього збагнути. Як це я йшов і куди зайшов? Мене проймає щось, як паніка. Невже я вернувся назад?... І це значить, що я згубив напрям... Не можу збагнути, як це сталося. Стою й розглядаюся на всі боки... Темно, якісь маячать пригорбки, і дивуюся, що заграва від заходу сонця за моїми плечима. До дідька ясного... Отже, треба вертатися... Але куди, але як? Моє наставлення не хоче з цим годитися, і нема кого розпитати. Поволі виходжу на дорогу, що проходила тут поблизу.

Щастя, здається, мені сприяє, ось чую, їде щось, як підвода і, здається, не військова... Обережно йду їй назустріч, бачу на возі силуети людей, здається, чоловік і жінка, і питаю їх навмання: — Гей, вуйку! Що це отам за село? — Грабувка, панє, — чую відповідь. Я отетерів. То значить, що я все таки вернувся... І змарнував стільки дорогого часу. Я обійшов село від якого вийшов і вернувся до нього з другого боку. Питаю дорогу на Бендзін. Отуди, назад, як прямує цей шлях... Триматися шляху. Дякую!

Напруження велике, але певність встановлено, нема часу на вагання. Повертаю і швидко йду в напрямі, де рожевіє заграва вечора, тримаюся шляху, але йду не дорогою, а побіля неї. Так безпечніше. Збоку кущі, темно, тихо, ноги раз-у-раз спотикаються, почуття гострої настороги. На думці одне лише питання: вдасться? Не вдасться? Вийду з цього переможно, а чи втрачу все і назавжди?

Десь так опівночі терен міняється, кущі кінчаються, спереду відкритий простір, що поволі спускається вниз, а згодом з темряви виступили зариси будинків, щось, здається, як село з городами і гавканням собак. Не чути ніякого руху, не видно ніяких світел, але йти туди не годиться. Краще оминати його отак до права, не дуже це вигідно — городи, гарбузиння, кукурудзяні джунглі, гущавини тичкової квасолі... Але йду, але йду, але йду... Сильвети будівель, гавкання собак, і враз, в одному місці, з темноти вирвалося: — Стуй! Кто ідзе? — Знаний військовий оклик застави. Це вдарило по нервах, але яке там стуй. Тікай і то шпарко. Круто повертаю праворуч і біжу по можливості далі від гарячого місця в темноту і тільки гень по часі зупиняюся, щоб оглянутися, перевести дух і зорієнтуватися, де це я опинився.

Нічого. Здається, все гаразд. Зариси будівель відійшли геть у морок, і, здається, там спокійно. Встановляю напрям і йду далі, а село, як на зло, тягнеться і тягнеться кілометр за кілометром, сильвети манячать і манячать на обрії, і нема їм кінця.

Але в житті все має кінець, ось воно і село, бозна, як його звати, дійшло до кінця, спереду знов одвертий простір, городи з-під ніг зникають, відчувається стернисько, манячать полукіпки. І вперто тримаюся дороги, все таки, як там не кажіть, а всі вони ведуть до Риму, і ця збоку також ніякий виїмок. Терен поволі спадає донизу, справа знов щось подібне до лісу, щось, як чорна хмара на обрії, а по часі, там далі спереду, ніби з-за гори, появились якісь світла... Спочатку я думав, що це якесь місто, але згодом стало помітно, що ті світла наближаються і до них додався й гуркіт моторів. Що це, до дідька, мало б бути? Судячи з гуркоти, це напевно мотори, але судячи з швидкості їх руху, це скорше черепахи, якщо не зважати на їх світла. Вони не їдуть, а сунуться і ревуть, як дракони. І врешті допускаю, що це можуть бути танки, що їх ми, здається, вже десь на маневрах бачили — кілька сталевих торобал з часу минулої війни, французького виробу. Не думаю, що від них загрожує мені якась небезпека, але все таки буде вказаним триматися від них по можливості далі, а тому повертаю праворуч, де чорніють кущі, і несподівано опиняюся в зарослях з дивним, м'яким ґрунтом, що таємниче вгинається під ногами, ніби на пружинах. Але годі на таке зважати. Йду далі і далі, але з часом відчуваю, що ноги починають грузнути. Що там,

до лиха, коїться? Куди це мене занесло? Чи не слід би його звідсіля якось вирватися, та куди лиш не повернеш — грузнеш ще більше... Іноді це вже сягає колін, в черевиках повно води... До того ще та злюча темнота, хоч око виколи або в морду дай, як це в нас казали... Намагаюся добратися до кущів, де твердіший ґрунт, зупиняюся і міркую... Якесь болото. Нічого не видно. З орієнтацією також не гаразд. Чи не краще буде зачекати тут до світанку і тоді розібратися, що воно й до чого? Здається, що іншого виходу нема, знаходжу догідніше місце під кущем вільхи, наламую галуззя, застеляю його ковдрою, лягаю, вкриваюся шинелею і лежу... І наслухую... З почуттям дивного недовір'я... Що це таке зі мною сталося? Чи не є це часом якийсь кошмар, можливо сон... Ось лиш прокинуся, і його нема. І я знов у нормі. Треба б заснути, алеж ті нерви. Але згодом, згодом і якесь забуття прийшло. Мене не стало. І годі сказати, як надовго... Годину. Можливо більше... З наглим, гострим, ніби мене вдарено, пробудженням. І коли я отямився та зрозумів, де я є, — миттю зірвався та почав збиратися...

На мене найшла паніка, здавалося, що для мене з цього болота нема виходу, я весь брудний, мокрий, розбитий. Варто на мене глянути, і все зрозуміло. Починало світати, все довкруги повите туманом, куди його йти? Сполягаю на інстинкт, йду навмання, просто болотом. Ноги грузли сливе по коліна, я швидко, напружено ступаю, намагаюся триматися на купинах і з часом відчув під собою твердіший ґрунт, а ще згодом і вільніший простір, щось як луг, і коли б не туман, що стелився молочними розводами, я міг би в тому розібратися... А так іду далі навмання, не певний з напрямом, і лиш трохи згодом я помітив крізь туман, ніби блимають якісь світла.

Невже місто? Бендзін? Нема відповіді. І куди далі? Просто. На світла. Там буде видно. До річі, там он у тумані бовваніють щось, як людські фігурки. Їх темні силуети рухаються також на ті світла. Обережно наближаюся до їх стежки. Здається, робітники. Темні, розхрістані одяги, в руках дзбаночки... Одного з них, через туман, питаю: — Ей! Слухайте. Що це отам за місто? — Домброва Ґурніча, — чую з-за туману відповідь.

Домброва Ґурніча? Ніколи такого не чув. Після вчорашньої Ґрабувки, ще один шок. — А я думав Бендзін, — кажу на це й намагаюся бути байдужим. — Бендзін отуди, — махнув той рукою здовж лугу.

На цьому наш діалог кінчається, людина та йде далі своєю дорогою, а я своєю. Властиво, я не йду, а зупиняюся і стою. І розглядаюся. Переді мною не лишень місто, але й річка і міст, і єдина дорога вперед. Така топографія мене не радує, моє стратегічне завдання вимагає оминати такі об'єкти, але як, але

куди? Праворуч болото, ліворуч болото, а просто річка і міст. Отже, було-не було — міст. І, здається, порожній. Вперед! Темп! Єдиний мій союзник — рання година, все довкруги мертво-німе, повне безлюддя, ті там з дзбаночками також відійшли, на фронті спокій. Наближаюся швидко до мосту з відчуттям, ніби він підмінований, миттю його форсую і одразу повертаю праворуч, попід пригорбком, до вузької, одnobічної вулички з старих будиночків без хідника. Всевладна доміна сну. Коли б тільки не напоротися на щось поліційне... Мій вигляд міг би спровокувати навіть дідька. Але все, здається, мені на руку, вуличка невинно прямує під гору і там далі впирається в якісь зарослі. Старий, занедбаний сад, чи парк, чи цвинтар.

І знов несподіванка. У тих зарослях повно люду... В дуже дивному стані. Все то міцно спало. У найхімерніших позах і позиціях. На землі, на дошках, під кущами, чоловіки і жінки, деякі парами, тісно обнявшись, деякі навзناк, деякі ниць, прикриті і не прикриті. Видовище гемонське, з розгону нагнався — вибачте! Але двері не були закриті... Така рана, інтимність, дивовижа... Мало не потоптав. Я стрибав, мов по гарячому, намагався не порушити гармонії.

На диво, вона була дуже твердо збудована, порушити її не так легко, всі ті істоти спали сном каменю, я появився і промигнув, як привид, моїм завданням було чимскорше з цього вибратися, час вельми наглив, я весь у своїх клопотах, моє становище ніяк не краще від їхнього, хтось хотів мені показати, що я в цьому не сам, що на землі більше подібних до мене відпадків людських. Я намагався скорше повернути праворуч, далі від міста, взяти курс на захід, де виднілися поля і ніяких людських оселень.

Отже, поля і поля... Скошені стерницька, високі межі... І безлюддя. Присісти б отак трохи та привести себе до якогось ладу. Ось нива кормових буряків з високою зарослою межею. Присідаю, роззуваю розквашені шкорбуни, викручую онучі, перемотую обмотки. Я вже кілька днів не митий і не голений, але з цим годі... Вистачить обтертися мокрою онучею, а з голенням... Ще не так нагло. Іншим разом. Це забрало б багато часу, а він у мене на вагу золота. Але закусити трохи не шкодило б... Від учорашнього сніданку не мав ще з цим діла, і воно відчувається. Вдаюся до "хлібака", той хліб і та яловичина від передучорашньої вечері вельми в пригоді, смакує божесьько, заїдаю, аж тріщить за вухами, запиваю водою з баклаги і дякую за сніданок. Це було, як судити по сонцю, щось як година восьма ранку. Обіцяє бути гарний, можливо навіть гарячий день.

Встаю і манджаю далі, а десь коло десятої сягаю Бендзіна. І тут уже ніяких шоків. Зустрів, було, жінку в строкатій хустині, і та захоплено поділилась зі мною своїми знаннями терену. І, на

щастя, Бендзін не в орбіті моїх операцій, я міг безболісно його оминати без загрози зударення.

І дедалі — краєвид визивно міняє подобу. Це вже терен колишньої Німеччини, на всьому видно дотик відмінної цивілізації. Димарі фабрик, вишки копалень, лінії високого напруження, биті дороги, моторизація. І запах вугілля. Перша моя лекція Європи Заходу наочного показу, для мене незвичного, а тому вражаючого. Там он далі в серпанку обрєю — "моя границя".

І годі сказати, яка це була година, коли ми з нею віч-навіч зударились. Не було поспіху, вітер і сонце обсушили мій одяг, почував себе бадьоріше, набирався відваги. Гранична операція вимагала ночі, тим часом сонце в зеніті, небо синіло, в різних місцях заходу збиралися хмари. По дорозі людніші місця оминалися, але все таки раз-у-раз приходилося стикатися з мирним людом. Приймали мене незучасно. Раз зайшов навіть до крамниці і набув пів буханця хліба. Іншим разом зустрів дядька в пропеченому капелюсі, який залюбки своїм "гурношльонзьким" говором, що його я ледве розумів, розповів мені все, що було треба. Отам ця "груба" (копальня) ще по "унзере зайте" (нашому боці), але та друга вже під німцем. Ті он "гебойден" (будови) "з тон кірхон" (з тим костелом), то Битом. А "грєнце" (границя) ось тут зараз отак просто, яких "фіртель штунде" (чверть години) ходу. І дивувало, що той добрячий "гороль", бачив і розумів хто я і що я, а разом стільки сприяння. Це було на полі, довкруги поселення, димарі, дороги, залізниці, вежі костелів... І зграї голубів... І дзвони.

О, ті дзвони. Перше, що мене найбільше вразило. Дзвонили з усіх боків, а найголосніше з тієї он сіро-шпичастої вежі по тому боці. Дзвонили безперестанку щось 3 годину. Не міг знати, з приводу чого вони дзвонили, можливо була це певна година, можливо якесь свято чи якась подія, але мені хотілося бачити в цьому якусь добру ознаку. Щось, як вітання. Моя збентежена, напружена істота сприймала явища діткливо, почуття містерії виповняло мою атмосферу, щось, як призначення, вказувало мій напрям. Я не мав ні карти, ні компасу, не знав місцевости, не чув про ніякий Битом, але коли відійшов той дядько в пропеченому капелюсі і я залишився сам на тому полі з тими полукіпками, мені здавалося, що я дома. Це було вівсяне стернисько. Я сидів під полукіпком, заїдав хліб і дивився на той бік, де виднівся ряд житлових будівель на чотири-п'ять поверхів, які нагадували стіну, подірявлену вікнами, за якими там далі виднілося кілька веж і в тому вежа великого костела, яка блищала на сонці й розливалася звуками дзвонів.

Що це за місто? Які там люди? Як мене там зустрінуть?

А чи буду там взагалі?

Буду! Мене поняла певність. Ті двадцять чотири години, відколи запало це моє рішення, зрівноважили моє наставлення, біль першого удару втихомирився і завмер. В глибині моєї істоти все ще відчувається болюче здригання, але думка моя вже рівна. І як добре, що я знайшов ось таке вгідне місце... Довкруги стільки руху, а я тут сам. Тихо й затишно. До речі, з заходу насунулася наставбурчена, чорна хмарина, і полило дощем. Кілька разів навіть гримнуло... І це мені вельми на руку, найкраща гарантія, що мене тут не будуть турбувати. Я міг спокійно лежати під снопами, насолоджуватися відпочинком і чекати заходу сонця.

І думати. Там он трохи далі ліворуч проходить широка, асфальтова дорога, і мені здавалося, що вона, десь там далі, пересікає границю і зникає по тому боці... Але нічого не вказувало, що це границя. Сюди й туди бігли авта, посувалися підводи, проходили пішоходи. Он, видно, сунеться величезна скриня на колесах жовтого кольору з великим написом "Калюба", запряжена парою биндюжників. Там он праворуч високим насипом тягнеться довга низка вантажного потягу, і на вагонах не лишень "ПКП", але й "ДР"... Щось для мене незбагнуте. Пригадується інша границя цієї самої Польщі, там біля нас на сході, яку я мав нагоду так само бачити зблизька. Сім кілометрів мертвої смуги... Колючі драти. Вартові вишки. І ніякого, абсолютно ніякого руху. Перетяті, зарослі шпоришем дороги, поруйновані поселення, розірвані всі контакти.

Отже, ворожі німці і "брати слов'яни". Як це треба розуміти? Де тут сенс? Що діється в нашій Європі, і куди ми прямуємо? Чи ті тут відкриті дороги визначають добре чи зле, силу чи слабкість, відвагу чи боягузтво? Чому ті там замикаються від решти світу і бояться з ним контакту? В кожному разі, теперішні границі — це щось, як болючі рани. Вони не положені за згодою сторін законними засобами, а врзані по живому тілі живих організмів силою насильства. Як довго в такому вигляді вони вдержаться?

Мабуть, це питання — основне питання, особливо для мене. Залишаючи цю країну в такому ось моєму вигляді "жолнежа польського", я цим самим залишав її назавжди. Але мені здавалося, що моє "завжди" — поняття відносне. Хто і яким чудом зможе втримати постанови Версалю і Риги з цього приводу назавжди? Відповіді покищо не було, але мені вже тоді здавалося, що відповідь на це чекає на мене за тією он границею. А тому я туди відходив.

І ось я тут, на цьому полі, і чекаю заходу он того сонця, що все ще високо стоїть на небі і не квапиться з нього сходити. Час уперто, ніби заворожений, стоїть на місці. Ось пройшла хмара, полив дощ, і це дало мені нагоду вдягти мою шинелю і закрити

"драліхи", що робили з мене волоцюгу, який тижнями валявся п'яний під плотом. А так все таки це "жолнеж", підперезаний поясом і навіть з багнетом. Додати до цього шапочку-піріжок з алюмінієвим орликом — і портрет повний.

В такому вигляді я збирався кинути останній виклик долі. Найдрастичніший... Порушити границю, підписану в дзеркальному палаці Версалю. Але покищо я мушу довідатися про її найінтимніші подробиці... Отже, як це зробити? Вийти отак просто на дорогу між людей і питати? До дідька ясного... Але що мені залишається інше?

Сонце тим часом поволі, поволі, а все таки сідало, пірамідальна вежа костела з того боку, все вище і вище підносилася, різкі, довгі тіні простягнулися стерницьком, дорога збоку починає влягатися. Час підказує, що треба вставати.

Прямую все таки до дороги, здається, вона вистачально мирна, вряди-годи проїжджає якесь авто і час до часу появляються замурзані сажею індивіди, які напевно мають діло з якоюсь копальнею і напевно на тому боці. Маю до них особливе довір'я. Наприклад, той он молодий, тонкий замурзаний оливою хлопчисько з витертою під пахвою течкою. Вибачаюся, затримую і питаю, чого мені треба. Пшепрашам. Шкода. Не муве по-польску. Посміхається, вибачається і йде далі. Мені також шкода, і я також іду далі. І не бачу нічого, за що б можна зачепитися. Та й не гаразд його вертитися отак на дорозі... Звертаю набік, іду стежкою, що відводить далі, не знаю, куди, але йду обережно і виходжу: долинка, глинище, лужок, кілька осокорів. Затишне, безлюдне, привабливе схоронище для самітників і закоханих, а далі за ним, за долиною велика споруда з великим димарем і моторами, які своїм грюкотом потрясають поверхню землі, ніби нею тіпає трясця, а здовж неї, на залізних стовпах, простягнуті линви, по яких, в інтервалах, сунуться величезні коші, навантажені чимсь, ніби бите каміння...

І зовсім безлюдно. Границя, вичуваю, десь тут зовсім на досяг руки, можливо отам в долині, але де саме? Доля квапить мене підказати. Бачу, йде стежкою знизу чоловічина в піджачку вугляної барви зі збаночком у руці. Вітаємося "добривечур" і вступаємо в розмову. Як звичайно, "гурношльонзька гвара", розумію п'яте через десяте, але все таки розумію. Вже по кількох словах він добродушно питає: — Хочете може туди? — махнув він рукою в бік долини... І посміхається. Я кивнув головою. — Це ось там зараз... Бачите? Та он "груба"... То вже у немца. Отак через долинку, попід тим "генгом"... Можна б і зараз... Там рідко бувають "грєнцшци", але краще зачекати з годинку. До темноти.

Я йому дякую, слово за словом, розмовились, питаю, чи можна там знайти роботу. Можна. Там роботи й роботи. То лиш тут те

"польніше віртшафт". Наших там повно... У мене в кишені ще кілька польських грошів — виймаю і подаю йому. Він відмовляється. Це щось двадцять чи щось грошів, рештки мого капіталу після моїх витрат на хліб, на німецьку валюту це щось, як чотири феніки, але навіщо мали б пропасти. Мені там їх не треба. Чоловічина бере мої монетки, але, подлбувавшись у своїй кишені, він видобуває кілька своїх. Феніки. Також відмовляюсь їх прийняти, церемонія набирає патосу, мій партнер настоює, буде, мовляв, на гальбу пива на новій землі... Аргумент вистачально переконливий, беру ті феніки, але, щоб вирівняти баянс, виймаю з хлібака свою їдунку (дорога мені річ, стільки з'їлося з неї гуляшів) і подаю йому. Королівський жест, той розчулений, спочатку сперечається, але під тиском моїх наполягань приймає той дар і висловлює жаль, що не має при собі більше феніків, але коли я буду вже "там", я можу легко його знайти... Вийти лише на таку от "штрасе", від такого от "пляц"-у, повернути "лінкс", і на "еке" я побачу "кнайпе", де можу його знайти. Найкраще в "зонабенд" після "файраму".

Чи я щось з того зрозумів? Делікатність вимагає замовчати правду. Добре. Дякую. Домовилися. Зустрінемось. Напевно. А тим часом міцно потискаємо руки. "Фюлле глюк". "Дзенькуен бардзо". І він відходить.

Тож то я залишаюся на місці. Сонце спадає, і смеркання зближається. Хмари пройшли, і погода вирівнялась. На душі легко. Страху все ще десь там нуртують, але я вже знаю і навіть бачу свою границю. Довкруги безлюдно, мирно, певно, там он далі добродушно грюкотять машини, поскиглюють на зворотах ливнові коші і густо загоряються електричні світла.

Я все чекаю, нерви виконують свою музику, ноги рвуться до ходу, тупцяю взад і вперед, чергуються добрі й недобрі видава, згадую дому, матір, цікавий, як там, в полку, прийняли мое зникнення... І так з пів години.

І нарешті, те нарешті. Темнота згустилася. На сто кроків я можу бути непомітним. Поволі сходжу вниз до долинки, під ногами нерівний ґрунт, несподівано грядка головатої капусти, стрибаю через неї нервовим темпом, і враз вона є. Тут. Під ногами. Ледве помітна межа, пару метрів завширшки, переступаю її в миг ока, раптове, різке облеження нервів, не звільняю темпа, розглядаюся напружено, намагаюся збагнути, де я і що я, надо мною ливнові коші, грюкотять машини, заросле бур'яном задвір'я, купи лому. Все це швидко лишаю, виходжу на просторіше місце і бачу на віддалі биту, ясно освітлену дорогу — машини, підводи, люди. Ще кілька зусиль, і я між ними. Границя за мною. Вливаюся до нового, загального руху.

Моя тут поява викликає замішання, люди, що мене бачать,

виразно здивовані... Дивляться, зупиняються, чую якісь слова, але не займають. Іду в напрямі міста, байдуже куди, не знаю, що там чекає, але зчасом ситуація розвиднюється. Бачу он постать у незвичній мені уніформі, її блискучий, зверху втятий шолом, вказує виразно її призначення. Поліцай. Страж порядку й законности. Іду просто на нього, на обличчі його здивовання, підходжу ближче, по-військовому салютую, знімаю й віддаю йому свого багнета.

*

Перша візита: вартівня на цій же вулиці, двоє міцних, свіжо стрижених, старанно голених, у темносиніх уніформах прикордонників. Вітають стримано, поблажливо, здивовано. Говоримо гурношльонзьким говором. Що я при собі маю? Викладаю на бюрко гаманець, складаного ножика, бритву, пачку сірників, військову посвідку і медалью з краківських перегонів.

Кажуть сідати, частують цигаркою, пишеться протокол. Моє прізвище, місце і час народження, народність, де служив і, нарешті, чого я сюди прийшов. Відповідаю коротко, точно, ясно. На останнє питання додаю, що я українець, нас проти нашої волі прилучено до польської держави і я не вважаю за можливе носити мундир ворожого мені війська. В якому місці я перейшов границю? Там і там. Хтось мені допомагав? Незнайомі місцеві люди. О якій це було годині? Приблизно о пів на десяту.

Дякую. Наразі їм цього досить. Ми можемо йти. Вертають усі мої речі, за винятком сірників. Чи можуть вони це задержати? Будь ласка. Я не курю. Одягаюся знов до шинелі, підперізаюся, мені повертають навіть багнет, салютую і в супроводі поліцай залишаю вартівню.

Не знаю, куди ми йдемо... В кожному разі, в напрямі міста. Збільшується освітлення, люднішають вулиці, більше вітрин, зустрічні повертають за нами голови, я ступаю свобідно, певно, не чую втоми, під ногами твердий ґрунт. Абсолютна зміна настрою. Я весь напруження й увага, але без страху і без обережности.

І нарешті простора площа, а на ній зліва на розі чималій, з гостроверхою вежею будинок, до якого ми заходимо.

Мене там, видно, чекали. У чималій урядовій кімнаті кілька урядовців в уніформах поліції. Вітаюся по-військовому, багато незрозумілої мови, але знаходяться й такі, що ми розуміємось. Мене знов питають і знов пишуть... Більше, ширше, докладніше. Чому я вибрав, наприклад, Німеччину? Цікаве питання. Чи маю сказати правду? Вдаюся до філософії. Німеччина для мене це захід Європи, країна високої інтелектуальної культури... І додаю політики: й вона має з нами тих самих політичних ворогів.

Відчувається замішання. Можливо, що вони не часто

зустрічають таких дезертирів. Це підбатьорює. Питають далі: що я думаю тут робити? Учатися. Де вчитися? В Берліні. Як туди дістануся? Залізницею. Чи маю на це засоби? Не маю, але знайду. Що значить знайду? На дорозі? Зароблю. Буду, кажу, працювати. Що я можу робити? Все. Як то все? Грати на фортепіані? Ні. Маю міцні руки, вмю правити кіньми, орати поле. А як з мовою? Навчуся. В Берліні є наші організації, і вони мені допоможуть.

Добре. Переходимо до іншої теми. А як було мені при війську? Як там кормлять? Одягають? Що це у мене за відзнаки? До якого полку належав? Де він стаціонує? Яка це дивізія, корпус, армія? Як звуться їх командири? Дивуються, що я можу докладно відповісти на кожне їхнє питання, без ніодного "не знаю". Яку я маю освіту? Пояснюю і це. Нескінчена гімназія, але я багато читав. Називаю Гете, Шіллера, Ніцше. Здивовання велике. Моя зовнішність цього не стверджує, дивляться на мене з певним респектом, переходять з "ти" на "ви". Питають, нарешті, чому я тверджу, що я українець, коли походжу з Польщі? Чому українець, а не малорос? Чого ми українці хочемо? Коротко, точно, докладно пояснюю. На цьому мій іспит скінчено. Відчуваю, що вийшов він добре... І нарешті, істотне питання, чи я не голодний? Я посміхнувся. Не треба багато слів. Моє запале, кілька днів не голене обличчя, говорить само за себе. Лише додаю, що минулими днями не багато їлося, зовсім мало спалося і багато рухалося. В наслідку такого невеселого звіту переді мною з'явилася добра миска макаронів з м'ясом, кусень хліба зі смальцем і кварта кави з цукром. Мій невгамовний шлунок затанцював гопака, і в миг ока все це знищено. Люди в уніформах лишень щось між собою герготали, а потім повідомили, що моя у них візита скінчена, що мене відведуть тепер на ніч і що завтра я мушу стати перед їх судом за порушення мною певних їх законів. Тим часом гуте нахт!

Цю першу ніч у цьому просторі я провів у похмурій, вонючій буцегарній міської поліції Бойтену, де я міцно спав на голому, похилому помості без ніякого постільного реквізиту, але тому, що я мав під собою свою сіру вояцьку ковдру, під головою хлібака, а зверху шинелю, то це не було аж так вже печально. Пригадуючи минулу ніч на болоті під Домбровою Гурнічою, це вже щось як готель Ріц. У моєму товаристві було ще двійко перекинчиків з того боку в цивільних одягах, які сильним гурношльонзьким говором розносили на шмаття свою матку Польську, яка не дає їм роботи і змушує шукати її десь поза домою. До того, нам підкинули ще одного "гостя", мабуть, з тутешніх, — звичайний, добродушний "гогор", ні рак, ні риба, а п'яниця найвищої стадії, який валявся на цементі долівки, ніби купа калу, старанно заливаючи її всілякими гидотами. Його одяг нагадував ганчір'я, яким витирають помости,

а його запахи — газову атаку, тим гірше, що ми не мали газових масок і були цілковито віддані на поспас її діяння.

Було пізно, деякий час я лежав горілиць з руками під головою і з поглядом, упертим у сіру стелю, на якій горіла лампка електричного світла, і думав. За мною добрий шмат гарячих емоцій. Годі навіть повірити. Невже це я, і неville же це сталося зі мною? З моєї власної волі. Тепер же що далі? Завтра? За тиждень? За місяць? Побачимо. Будемо бачити. Завтра новий день на новому березі.

А тим часом усе це непомітно зникло, я заснув твердо на всю ніч, розбудили, мабуть, о шостій рані, — разюче оточення, гостре враження... Убиральня з білою мушлею, умивальник з блискучим краном... Мився, голився, чистився. На сніданок окраєць хліба зі смальцем, горня кави-ерзацу з ознаками молока й цукру... Після нашого військового раціону це помітне збільшення кальорій, але мій організм брутално вигодований, за останні тижні винятково занедбаний, а тому він безодня. Скільки не сип — мало. Від нього не чекай міри.

Снідаємо тут же на помості, на долівці калюжі гидот, дружня розмова, мої союзники мною захоплені, я для них святий Юрій, що переміг дракона, потішають мене і себе, що тут нам буде краще, бо це, либонь, не якась жебрацька Польща, а солідна, господарська Германія. Тут, диви, і в арешті краще годують, ніж там у війську. Їхня мова — їжа, гроші, заробіток, вони народилися під кайзером, пам'ятають тверду валюту, дешеву ковбасу, їх силою позбавлено цього світу, але вони вертаються назад.

Між ними і мною величезна віддаць, дарма що ми так близько і так разом... Нас також по-різному трактують... Десь по восьмій з'являється чоловік в темносиній уніформі (таких тут звуть "шупо"), прощаюся з камрадами і відходжу до міста.

М'яка, серпнева погода, багато руху, йду хідником поруч із шупо, на нас дивляться, за нами зупиняються. Доходимо до будови з широкими сходами, на порталі якого з пов'язкою на очах і вагою в руці Теміда. Її завдання відважити мені міру кари за порушення однієї Версальської границі. Чи знає вона, чому це сталося? Байдуже. Її очі зав'язано, не питає чому. Вона лиш вимірює міру справедливості... Для неї це тільки справа. І, можливо, випадок.

Дарма. Я вступаю до цієї будови з переконанням не випадковості, а свідомого плянування за свідомим вибором. Тим гірше для мене. Ця богиня не любить, коли з нею сперечаються. Сідай он там на місці оскаржених і тремти перед величчю її маєстату.

Простора шальована деревом кімната, величний подіум судді, широкі лави присяжних, стільці для публіки, портрет

президента. І там ось, у чорному халаті, молодий віком суддя, і зовсім молоденький, студентського вигляду, прокурор, і такий же адвокат... І, в російській мові, тлумач.

Говорили, здається, сперечалися, ні одного зрозумілого слова. У залі тихо, президент на стіні мовчить, тлумач, із сильним німецьким акцентом, раз-у-раз те чи інше питає, я даю відповіді. Чи, переходячи границю, я був свідомий, що цим самим вчиняю злочин? Тлумач радить відповісти — ні. Це могло б вплинути на зменшення кари... Але я відповідаю — так. Я зробив це свідомо! З наміром! Вибором! Ідеєю! Це не легковажна пригода, це політика. Коли це суперечить вашим законам — беру за це відповідальність.

Отже, — так. Нема вибору. Теміда не зворушена моїм ідеалізмом. Мені відміряно повною мірою — три тижні.

Всього три тижні? Пригадую, свого часу в моєму рідному Крем'янці урядовець повітового уряду без ніяких церемоній відважив мені двадцять чотири тижні за самий лише намір перейти границю. А там далі на схід, за таке давали й десять років Соловок. Але то інший світ... Назвім його Сходом Європи. Домена братерства слов'янського й клясової свідомости. Де не питають опінії сліпої Теміди.

Після цього лише маленька прохідка в товаристві "шупо", тут же недалеко, кілька десятків кроків у просторі цього ж забудовання, до залізної фіртки в високому цегляному мурі, за яким визирала споруда на чотири поверхи, цегляної барви з малими ґратованими вікнами досить понурого вигляду. Там за тими ґратами так тихо і так мертво. Чи хтось там живе? Не хвилююся... Там он за тими крайніми двома вікнами, третього поверху, чекає і на тебе приміщення. Перше в цій країні.

Не дуже веселий старт, та коли повели мене під душ, дали чисту білизну, а до того постіль із справжнім матрацом, справжнім простирадлом і справжньою ковдрою, я міг лише викрикнути: Германіє! Дякую. Таких розкошів я вже давно не бачив. І могло б усе це виглядати маґніфісент, коли б не одна несподіванка: опинившись опісля на моєму ложі з таким вирядом, я відчув, ніби моє тіло обложене кропивою. До дідька ясного! Такого я також давно не мав нагоди відчувати. Що це там діється? Не тяжко відгадати. Це були, делікатно кажучи, *heteroptera, sui generis*, сиріч блощиці, а вульґарно — клопи. Тваринки, форми чечевиці, яких моє тіло не в силі толерувати. О, Германіє! Такого я від тебе не сподівався.

Але на цьому, здається, кінець несподіванок. Все решта, як по струнах. Із "жолнежа" я негайно обернувся на "гефангене". На мені сіро-синьої барви, твердої матерії куца блюза, тверді, старанно латані і старанно прані штани, подібні до моїх

жолнерських шкорбуни, плюс своєрідна, на подобу риночки, каптурна як оздоба моєї куцо стриженої голови.

У порівнянні до жолнерського, це також не найгірше. Були навіть справжні, щось, як шерстяні, шкарпетки, замість кусників полотна, званих онучами, якими обгорталося ногу на військовій стопі.

З їжею тут, далєбі, також ефектніше. Не їдунка, а миска з ложкою й виделкою, і кава не чорна, а сіра з натяком молока та цукру. Та й хліб не "сухий", а з делікатним подихом смальцю. Не вдовольняли тільки розміри пайки. З цим мій шлунок ніяк не годився.

Отже, Европа...

ТРИ ПОЕЗІЇ

Олекса Веретенченко

ЗУСТРІЧ

Уже довіку рани не загою —
На серці, що сколов терновий хмиз.
Так осьде ми зустрілися з Тобою:
Ти вгору йдеш... А я в долину сліз...

О Господи — Тебе я розумію,
Бо знав давно, цей шлях не промину.
Не можна воскресить мою Надію:
Ти хрест несеш... А я несу труну....

Немає краю дням відчаю —
Ти відійшла у засвіти...
В далекі гавані, я знаю,
Уже й мені пора плисти.

Пора плисти в морські широти,
Узявши напрямок на схід,
Бо спів пташиної дрібноти
Уже давно мені набрид.

А так жилося навіжено,
Що висловить немає слів.
Та розкрутилось веретено,
Клубок заплутаний змалів.

Пора покинути з журбою,
Вдихнути свіжість горову...
Я й досі плачу за тобою,
Про тебе спогадом живу.

Редакція вітає поета в шістдесятий день народження.

Де квітнуть обрії похилі
І плеще хвилями прибий,
На величезному вітрилі
Я намалюю образ твій.

Несамовиті ночі —
Несамовиті дні,
Вітри гудуть пророчі,
Наврочують мені.

Нема душі спокою,
Минуле не верну,
Хоч бийся головою
Об кам'яну стіну!

Віщують сиві сови
Мою останню мить...
Як страшно — без любови,
Без тебе в світі жить.

ГРИГОРІЙ КОСЯЧЕНКО

з книги "ІСПИТ ПАМ'ЯТІ"

Докія Гуменна

Якби сьогодні жив Грицько Косяченко, то було б йому 75 років. Але він не прожив і половини цього віку, він помер, як було йому лише 33 роки. В цих кількох фрагментах я пробую подати не тільки загальну силуетку поета, як я його бачила, але й атмосферу київського літературного життя того часу, фрагментарно звичайно ж.

Вперше побачила я Грицька Косяченка на перших зборах Спілки Селянських Письменників "Плуг". Власне, то ще не були збори. Після знаменного літературного вечора у театрі ім. Шевченка восени 1924, де харківські письменники запрошували "всіх, хто хоче, записуватися в літературу", я й прийшла до Дому Музичного Товариства ім. Леонтовича на Підвальній із заявою та віддала її в руки Сергія Пилипенка. Там уже був і Г. Косяченко, і Є. Брасюк, А. Шмигельський, Я. Ковальчук...

Після того завжди бачила я Грицька на наших недільних ранках. Приходив він із своїм нерозлийвода-другом, Сергієм Жигалком, що завжди носив на обличчі глузливий вираз. А певно, тут у "Плузі" зібралися самі бездари (крім Косяченка, звичайно), а генії й таланти згуртувалися в "Гарті" — казала та усмішка. Косяченко не був такий задавака, але й особливого зближення не було, ото, хібащо, що говорили ми одне одному "ти".

Я жила тоді в студентському гуртожитку "Кубуч" з двома іншими дівчатами. З початком нового академічного року заводився звичай, що неділями хтось до нас приходив. До Тосі — її товариші, студент геологічного факультету, Підоплічка (тепер академік), Стельмах... До мене з Василюною часом заходили Косяченко й Жигалко, — щоб познущатися. Ото йдуть-ідуть, обійдуть усіх знайомих кубучівських дівчат, та ще й до 19-ї

З автобіографічної книги "Іспит пам'яті" Докія Гуменна зробила для "Сучасности" монтаж уривків про Григорія Косяченка, поета другорядного, але незаслужено приреченого на цілковите забуття.

кімнати зайдуть. Хоч гартованці вважали себе блискучими талантами, а всіх плужан бездарами, але гартованець Жигалко й плужанин Косяченко і далі були нерозливними друзями, де один, там і другий. Разом вони й по гостях ходили, разом і висміювали все — саркастично, звисока. Це не заважало нам гуртом ходити на різні літературні вечори та гуртом і вертатися, не зважаючи на постійні насміхи та кпини. Ці два хлопці чомусь уважали себе більшими інтелектуалами за нас — мене, Василю, Тосю. Може тому, що обидва вони були з Барішівки, учні Миколи Зерова? Жигалко був "гоголіянець" мав Гоголеву прозу собі за зразок і плекав гоголівську зачіску. А Косяченко взорувався на Єсеніна, також включно з зачіскою.

Крім цих двох, у їх товаристві приходив ще Олекса Влизько, глухий і німий. Побачиш його — ніколи цього не скажеш. Мініатюрний і філігранний рисами лица, завжди дуже дбайливо вдягнений у порядний костюм (протилежно до розхристаних селяків Жигалка й Косяченка), з невідмінним "метеликом" при шиї на сніжнобілій випрасованій сорочці. Справляв враження міського плеканого синка, якогось адвокатового чи що... Я так і не знаю, якого він був роду, — серед цих трьох він тільки один був комсомолец. І чому він якось двозначно завжди всміхався?

Трохи згодом прилучився до них ще й Олександр Корнійчук. Ще до того, як він вступив до "Плуга", я цього хлопця вже бачила, на вечорах ІНО-всього клубу. Він там виступав із смішними калямбурами, анекдотами, скетчами, які кінчав словами: "Ви ж розумієте!", ще й шаржовано з містечковим єврейським акцентом. При цьому розмахував руками так, що складалося враження — у нього їх не дві, а чотири. До "Плуга" він вступив оце недавно і виявився дуже товаришким. Був це робітфакивець, а всі робітфакивці вирізнялися найперше одежею: носили довгу швейотову синю "толстовку", підперезану вузьким цяткованим на кавказький лад ремінцем. Одночасно із вступом на робітфак вони діставали повне утримання держави: добре впоряджені гуртожитки, спеціальні, оту добротну одежу. Робітничий факультет був для тієї касти, що щойно народжувалася: студентів робітфаку підготовляли до першого курсу як тих, що робили революцію і не мали часу пройти регулярну середню освіту. Отож і Корнійчук був одним із тих щасливців, що не знали студентських злиднів, не шукали, де б попиляти дрова, чи повідкидати сніг удосвіта. Він був син залізничника з Христинівки, отже й з упривілейованої класи.

Але він не підкреслював різниці між собою, упривілейованим, і нами. Був приятельський, завжди медово усміхнений, з товстими губами, які він уміло підбирав, швидкий на веселе слово, не заносився, бо й не було так дуже чим... З усіма відразу на "ти", за

панібрата, приходив із товаришами до "Кубучу", їв разом із нами пригорілі млинці, потім ми гуртом ішли на Володимирську гірку... Корнійчук навіть не насміхався, як Жигалко з Косяченком, а навпаки, відчувалася повага, наче запобігання перед "більшим стажем у літературі". Він же ще зелений початківець, а ми вже друкувалися! Словом, нічим не вирізнявся, і ніхто з нас не мав здібности ясновидця, щоб проглянути в майбутнє.

Нікому й у голову тоді не прийшло, чому це він не до "Гарту", а до "Плуга" приплив. Він же там був би більше до місця. Тепер я думаю, що, мабуть, "за рознарядкою", бо в "Плузі" тоді не було жадного комсомольця. Було два члени партії, Щупак і Дубков, обидва євреї, а треба було ще до комплекту українця.

■

І той есенінський вигляд не покидав Косяченка й далі, навпаки, він ще яскравішав. Ось, кілька років згодом, бачу — що за денді пливе вулицею? Невже Грицько? Я ж знала його куцим, неоковирним селянським хлопцем, а це — диви! Новий сірий костюм, білий комірець з вилогами, зачіска а-ля Есенін... Іде вулицею і не впізнає нікого. Він щойно видав книжку поезій і землі під собою не чув із гордоців. Де ж він хоче говорити з тобою, такий геній?

З Жигалком він і досі був нерозлийвода, навіть покинув "Плуг" і опинився разом із ним у ВУСПП-і.

■

Вже 1932 рік. Це був час, що геть усі літературні організації були розігнані.

От сказано, що ні ПЛУГ, ні ВУСПП, ні ПРОЛІТФРОНТ, ні "Ланка", ні "Західна Україна", ні ЛОЧАФ... ні... ні... — не існують. Не існують, та й усе! Замість усіх цих об'єднань проголосили єдину Спілку Радянських Письменників України (СРПУ)...

...Косяченко був уже зовсім не той, що колись, як вийшла його перша збірка. Минули часи гльорії. Тепер він занепадав, щораз дужче занепадав. Дружина його, хвора на туберкульозу, оце померла. Захворів і він. Топив своє горе у чарці. Вічно я чула, будучи в Домі Літератури, що ця компанія збирається до "пивнушки": Косяченко, Жигалко, Дмитро Фальківський із тими трагічними очима, а з ними ще якийсь "Павлуша". Не знаю прізвища і не знаю, що він писав та друкував. Просто був симпатичний Павлуша, якого називали Дорогуша. А потім, у припливі ніжности від випитого пива і один одного так звали: дорогуша.

Так і ходив Грицько занедбаний, неголений, у зношеному

прим'ятому костюмі, голодний, обдертий, забрезклий — і злий. Він тепер не сміявся, а сичав. Вже не було колишньої есенінської осанки.

І хто ж пожалів його? Єврейський письменник, Давид Гофштейн. Чую, як у якомусь гурті він каже:

— Треба допомогти Косяченкові! Пропадає на очах людина. Як же це так? Він же не має за що існувати!

А хтось (це Петро Колесник) відповідає:

— А чому він не працює? За що це йому допомагати? Він приходить і каже: "Я — український поет, і українська держава повинна дати мені все, що потрібно до життя!" Бачите, які претензії? Чули, які дикі заяви? З якої речі має його держава утримувати?

— Алеж він хворий! — стоїть на своєму Гофштейн.

— А пиячити не хворий? Нема чого дармоїдничати, хай іде працювати...

— Я чув, — це хтось збоку докидає, — що Головліт повернув йому збірку поезій...

— І правильно! Занепадницькі вірші, есенінщина...

Щодо "диких заяв" Косяченкових, то на мою думку (тоді й тепер) — не такі вони вже й дикі. Як могла українська держава забезпечувати всім потрібним до життя мого хорошого приятеля Іцека Кіпніса, то могла й Григорія Косяченка. Я не була в хаті інших, але в Кіпніса бувала не раз і не два, то бачила, що цей не дуже успішний письменник ніде не працював, але мав і затишне помешкання, і бібліотеку на всю стіну, і служницю, — все, що потрібно для життя. Держава подбала. То чому не могла так само й про Косяченка подбати? Ні, на мою думку, Косяченко мислив державницько, почував себе сином своєї землі, господарем цієї держави... Якщо це — українська держава...

А Петро Колесник просто заробляв собі на Косяченкові "ідеологічно витримане" членство у Спілці.

Літом 1933 року зустріла я Грицька Косяченка в соснівській санаторії для туберкульозників. Він був у відділі, де лікували відкритий процес ТБЦ. Був то час голодового мору і ... людоїдства. Показували в лісі горщик і сліди від вогню. Це жінка варила тут своїх дітей... Моторошне, страшне місце. Я теж показала Грицькові це трагічне видовище, а він мені оповів ще й про інші випадки людоїдства.

Грицько був цілком у обіймах песимізму. Він не бачив нізвідки просвітку в сучасній загибелі.

— А оця Спілка Письменників... Це ж усіх нас хочуть загнати до однієї кошари, щоб кожен за кожним шпигував, а потім по од-

ному витягати з цієї кошари... Про-о-пали ми, як руді миші! Геть усіх нас винищать, згадаєш моє слово!

І далі:

— Думаєш, спроста вони на кожних зборах клюють Косинку? Чого вони від нього хочуть? Чи ти знаєш, що він цілими ночами вистоює в черзі за комерційним хлібом, а тоді на плечах несе 50 кілометрів на село батькам? Бо там уже кору їдять! Заграбили в селян під мітелку, а тепер тим самим селянам продають у місті по спекулятивній ціні, ще й треба цілу ніч за ним у черзі стояти...

Це ж Косяченко сказав мені, що є "академічні пайки", а крім того й "півакадемічні". Також секрет, хто їх із письменників дістає. Наче злодії! Справді! Крадуть від голодного народу.

Не одна я про це думаю, виходить. Не треба й політично грамотному бути, щоб бачити, що навколо діється. Тільки в мене все це крутилося навколо морально-етичних засад, а в Косяченка — ясно, гостро, з виглядом у прийдешне.

Косяченків термін у санаторії закінчився раніше, і він швидко відїхав, але в Києві ми вже зустрічалися як одностудці. Не змовники, а як об'єднані одною долею. Бо про що ж тут змовлятися?

■
Одного разу зустріла Гриця тієї зими на Лютеранській. — Куди? Звідки? — "Туди! — схвильовано каже Косяченко. — Мучать мене! Може вже й не вернеться..."

Вже його друга, Сергія Жигалка, не стало. Забрали — і назавжди зник.

А Гриць? Він догорає від сухот.

Він потрапив у все гірший занепад. Я дивувалася: не знає, що з собою робити, так порожньо, й нудно, й самотно. Як це можна нудитися самотою, заливати її горілкою? Після Соснівки я хотіла б мати добу не 24 години, а 48 або ж мене дві чи три іпостасі, щоб усе зробити, що бажалося. Радила й Косяченкові робити щось таке цікаве, пригадати те, що досі не мав часу зробити. Але він тільки безнадійно махнув рукою. "Як була дружина, то й у хаті було повно життя, а тепер..."

Приятелював він і далі з Фальківським та Павлушею-Дорогушею. Часом до них підпрягався Яковенко. Була й я раз у "пивнушці" з ними, то цей стиль мені знайомий. Наливають пивом, тоді — веселі, вільні розмови, сміх... От там то вже про "кошару" можна було наслухатися...

■
Та й одного разу при вході в Дім Літератури, — це був 1936 рік

— доглядач Іван Степанович каже мені, що помер Косяченко. Цей славний дідок був наче частиною колективу. Вже при вході по його виглядові можна було здогадуватися, що діється всередині в кімнатах, а він також шепне потиху про різкі новини. Доглядач цим разом додав, що голова Місцевкому письменників, Яків Качура, послав був його до похоронного бюро замовити катафалк. Думали ховати Косяченка коштом Місцевкому Письменників. Але прийшло "звіди" розпорядження — цього похорону не робити, заборонено. То старий Іван Степанович ще раз ходив до похоронного бюро — скасувати замовлення. Заборонено й оповістку подати в газеті про смерть Косяченка. — Чому? — Бо його мали заарештувати, а не заарештували лише тому, що він і так помирав. Письменники мали поводитися так, наче ніколи ніякого Косяченка на світі не було.

Оце перед очима цей похорон. Під домом (на Тарасівській), де жив Косяченко, стоїть нас чоловік щось із шість. Батько й сестра покійника, Агата Турчинська, я, Іван Степанович та Іцек Кіпніс. Від Місцевкому Письменників — нікого. Стоїмо біля биндюжної грабарки, що нею возять землю при будівництві доріг, з брудними голими дошками. Батько й візник винесли збиту з дощок нефарбовану труну, поклали на грабарку, гострорезбрий

Читачам спогадів Докії Гуменної подаємо зразок поезій Косяченка. Поема була видрукувана в журналі "Життя й революція", 1927, 9.

ЗАСПІВ ДО ПОЕМИ БЛУДНИЙ СИН

Григорій Косяченко

Люди! друзі!
Порадьте мене,
як піти мені з вами у ногу, —
день проходить
і ніч промайне,
а довкола — пустеля,
нікого.

Так пройшли, —
і зима,
і весна.
Так проминули, —
літо
і осінь.

Тільки чомусь душа навісна
у мені не померла і досі.

— Ах! дозвольте сказати мені,
тільки слово!
Одне тільки слово.
Як той лист обліта із кленів
і хлюпоче, як сонце, шовково.

Тоді знову, як тиша в гаю.
— Підіймайте

на списках,
на вилах!..
Там музики в саду виграють,
це вони моє серце убили.

Я замовкну, як шелест морів,
і не буду сміятись,
ні вити. —

биндюг поволі потягнув її, ми, купка людей, йдемо ззаду. До Байкового кладовища дійшло нас ще менше, тільки родина та я з Агатою. На кладовищі зустрів нас худий священик, прочитав коротку молитву. Закопали Косяченка, і ми пішли додому.

В Місцевкомі Письменників заборонено було згадувати це ім'я. Що ж він вчинив проти радянської влади, що навіть після смерти карали?

А в довідникові "Письменники радянської України", 1970, написано таку брехню: "Був член Спілки Радянських Письменників. Останні роки працював у Яготині в редакції районної газети".

Може й справді таки догорів
Голубими піснями сповитий.

Чую завжди я
 зойки,
 плачі,
Радість змучену,
повну негоди...

.....
Блудний син
 і удень,
 і вночі,
наче Каїн, по вулицях бродить.

Безпритульний,
 самотний,
 один.
Ані друга, ні батька, ні брата...
Там десь небо звисає на тин,
і співають у полі дівчата.

Над селом — золотий каламут.
Тліють зорі в глибокому небі.

Повний місяць нескінчену путь
Поміж хмар пропливає, мов лебідь.

Коли день —
 золотисті поля
пити сонце виходить на межі, —
тоді вітер над ними гуля
у зеленій, як море, одежі.

— Ах, село!
Моє тіло
 і кров... —
Блудний син зариди одиноко.
Озирнеться,
 — зупиниться
 й знов
почвалає розгубленим кроком.

Місто сонне.
Нікого нема.
Пролітає сполохана птиця.
Чорна північ, як поле, німа.
Загасає у небі зірниця.

ПРО СПОГАДИ УЛАСА САМЧУКА

Про шляхи, що їх не оминати

Самчук, Улас. НА БІЛОМУ КОНІ. СПОМИНИ І ВРАЖЕННЯ.
Вінніпег, видання Товариства "Волинь", 1972. 249 ст.

У книзі повторено рядки з поезії Олени Теліги: "Хтось незнаний нам шлях призначив, і спинити його вже не можна".

На тлі "спинити не можна" писалися спогади і враження. Самчук це наголошує вживанням слова "судьбоносні", "судьбоносне", "судьбоносний" як синонімів для "рокований", "засуджений", "приречений". Він, як і Аркадій Любченко у щоденнику, зважає на свої сни ("снився мій поворот ... серед якогось широкого поля... снився Київ, снився Дніпро ..."). Записане зловісне віщування, коли, тринадцятого числа, в Кракові, у штаб-квартирі Ольжича, під час прощання перед від'їздом на Україну, "велике, від підлоги до стелі, дзеркало в золоченій рамі, що стояло біля передньої стіни, поволі відділяється, хилиться, падає і розсипається на шматки". Дзеркало їх не стримало, але воно виворожило усім їм смертельну небезпеку. Пам'ятаючи про рокованість, читач легше входить у світ напруженої розповіді Самчука, про нього і про інших, приречених.

Спогади — поважний сектор у книжковій продукції еміграції. Багато з них увіходять у красне письменство і навіть, виняткове явище, виходять другим накладом. Між ними: "Далекий світ" Галини Журби, "Окаянні роки" Григорія Костюка, "Розкажу вам про Казахстан" Уляни Любович, "Студентські роки" й інші спогади Валентина Сім'янцева, "Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку" Анатолія Гака, "Під сонцем Поділля" Віктора Приходька, "На золотій ниві Поділля" Василя Гарби, "Під щитом Марса" Гаврила Гордієнка, "Записки непокірливого" Василя Проходи та десятки інших, що вийшли окремо й сотні у численних збірниках, календарях-альманахах, регіональних публікаціях, журналах і часописах. Про давні часи згадували також Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Євген Чикаленко, Марія Ливицька й інші, — свідки й діячі минулого.

Самчук починає з опису націоналістичної студентської молоді 1930-х років, найбільше про чеську Прагу, де найдовше тоді перебував автор. Далі роки 1938-1940, автор на Закарпатті, в Римі, Відні, Берліні, заробіткова праця в Чехії. Це на кількох перших сторінках. Далі рік 1941, що йому присвячена вся книга, де тяглість подій переплітається з спогадами про дитинство і

юнацтво, від початку 1920-х років, розсуваючи біографічні відомості ще далі, до історії його родини. У спогадах про ці часи 20-х років накреслено типовий на Волині процес, як автор з "истинно русского малоросса" став запорізько-українським романтиком. Відбувавши військову службу, автор виривається з задушливої Польщі на Захід, у Німеччину. Здезертував з війська у країну, де не мав знайомих, без грошей, без знання мови, і де одначе вкоренився і звідки пізніш продістався до Чехо-Словаччини. Під час Другої світової війни повертається, — знову нелегально, — на батьківщину і прибуттям до Києва кінчається його книга "На білому коні". Багато про літературну творчість, про постійне, невідступне бажання писати, про вихід у світ і успіх першого великого твору "Волинь". Про першу і другу дружини письменника, про побутові труднощі, матеріальні нестатки, про недуги.

Свої спогади писав Самчук свідомо, згадавши в книзі про занедбання в цій ділянці. Визначні постаті, — нагадує він, — відходять і "ніяких дат, ніяких конкретних, інтимних зарисовок, нічого особистого. Цим ми відрізняємося від європейців". Тож у Самчука наголошена інтимність, підкреслене особисте, з щирістю, що викликає довір'я до сумлінності його свідчень про інших та про інше.

Писав Самчук не тільки з пам'яті. Він зберіг особистий архів і використав тогочасні публікації. На свій щоденник автор часто покликується ("Мій нотатник з того часу нотує таку замітку", або "У моєму записнику збереглися..."). Зустрічається покликання на архів Михайла Теліги, часті згадки й цитування за рівенським часописом "Волинь". Широко використано німецькі публікації, розпорядження, відозви та пізніші друковані спогади, між ними щоденник Чіяно.

Звідси точність інформації: про те, що він від'їхав поїздом до Кальварії-Бродів о 4.30; з Кракова до Варшави виїхав третього травня об 11.49 вечора, а з Варшави об 11.49. Маланюк мешкав у Варшаві при алеї Неподлеглосьці 159; Липа на вул. Вспульній 36 — доїхати можна було трамваями 9 або 3, а Марійка Донцова у Кракові на вул. Старовислянській 70. За спогадами Самчука можна докладно відтворити історію газети "Волинь", діяльність Ради Довір'я на Волині, громадські, політичні і церковні святкування, між іншими в деталях описано свято в Почаєві, зацитовано звіт за півроку 1941 "Жіночої Служби України" тощо. Рясні повідомлення про події на Закарпатті у 1938-1939 роках, про міграцію селянських родин, про театр у Рівному (включно з переліком його співпрацівників), про транспортні труднощі під час війни, про вигляд окремих міст і сіл, — усе з уточненням місцевостей, імен і дат.

Він спостерігав, як могутніє гітлерівська Німеччина, як "ї вулкан активності ламає давні традиції... виковує гігантську мілітарну машинерію, розриває ... кордони". Бачив, і тепло згадує, давню Чехію, яка отримала в спадщину культуру й моральний стрижень Австро-Угорщини, де дбали не тільки про майно і добру їжу, але й добру поведінку та де "ще діяв єдиний у слов'янському світі парламент, який міг вирішувати справи більшістю голосів". У цій країні, що авторіві злегка нагадувала Швейцарію з її дійними коровами, сиром і точними годинниками, опинилася частина української політичної еміграції. Деякий час, у 1920-х роках, вона користалася прихильністю молодого слов'янської держави, але з плином часу допомоги зменшувалися, еміграція старілась і убожіла. У старшому поколінні еміграції автор вичув "безпосереднє дихання шевченківської ери в її драгоманівській інтерпретації, зо всіма її добродушно-народницькими аксесуарами й інтенціями". Тисячі умовностей не давали їй виявити світові свою правду, "і, хоча були переможені, — не були переможені і, бувши вигнані, — далі перебували у своєму раю ... і хоча ненавиділи — були носіями любови".

Саме в Чехії, на тлі безпорадності старших, серед вирятуваних з розбитого корабля на безлюдному острові, що "напружено вичікували, невідомо звідки, рятунку", виростили провідні діячі ОУН. Вони також не мали конечних контактів у широкому світі, не мали звідти навіть натяків на співчуття чи співучасть. Дехто з них, — а між ними й автор, — тверезо оцінювали становище. І все таки з початком Другої світової війни йшли на схід "ставити 'Майн Кампф' перед доконаним фактом". Екзальтована еміграція, — усі її покоління, — втратила відчуття реального, хапалася за ілюзії. Це ж була війна, можливий, невідомо звідки, рятунок або хоч зміна. Під рев дизелів, під гуркіт бойових літаків ввижався фатаморганний Київ. Зрештою, як ствердив автор, "під час війни люди діляться на переможців і переможених, але ті й другі однаково екзальтовані і захоплені життям".

Захоплене життям було й середовище Самчука, де намічались склади генеральних штабів, ухвалювалися розпорядження й закони, де "велася завзятуша, не на життя, а на смерть, між конкурентами боротьба". Поняття компромісу стало вважатися за "первородний гріх". Нація, включно з автором, була у поході. Рокованість діяла. Самчук поринув у радість, про яку писали поети-пражани, — ставити ногу на край безодні. У радість, за його словами, "вирватись у первісність, у інстинкт, у абсолютну порожнечу космосу". Він знає, що можна пізнати далекі континенти, перепливти океани, поринути у книги, але "ті немощені шляхи, всі врочища і займиська сидітимуть у твоїй душі, як

гострі цвяхи”.

Бувши в марші, Самчук, — може вже тоді, а може пізніш, побачив, як помилково було вважати націоналізм інших націй за спільника. Так комуністи Західних областей сподівалися вибавлення від комуністів з Москви і отримали в'язниці та кулі в потилицю. Комуністи заходу не знали комуністичної дійсності сходу. Націоналісти сходу не читали "Моєї боротьби" Гітлера і "Міту двадцятого століття" Розенберґа. Вони запізно побачили, як нащадки Канта, Гете, Гегеля, Шпенґлера залюбки маршують підбивати Схід, як "люди, що люблять довго і барвисто думати, під командою стають бездушними". "Це ж римські легіони, це фаланги Кортеса, це британські Томмі. А ми лише варвари, інки, Індія". У тисячолітньому царстві вищої раси "останній з наших [німецьких] хлопців на стайні має бути вищий за кожного тубільця”.

Самчук передбачав неминучі катастрофи. Алеж діяли поезії Ольжича, штовхало на барикади життя і чини поета, його "діла і змагання сторуки, і смерть як найвищий вінок". Про себе і про своїх Ольжич писав: "По рівній грані двох світів ідеш, що, наче скло, невидима і гостра". Націоналістичний відлам молоді перебував немов би на двірці, чекаючи на накази вирушити. У них "не було приватних інтересів, невральных розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань". Самчук стверджує, що 1941 судьбоносного року "ми жили, екзальтовані хвилимовим проблиском непевної свободи, використовуючи кожний її момент і ні про яку обережність не думаючи". "Ми тут у ролі підземної армії..., нами пронизаний весь простір, і ми готові на великі жертви". "Для нас залишилася нелеґальщина. Для збереження обличчя”.

Зорієнтувавшись в політиці націонал-соціалізму, автор рішуче настоював, щоб його вважали понадпартійним. Уже в доповіді, виголошеній на початку 1941 року в Празі, він критикував самообдурювання: "Забагато фраз, ілюзій, патосу, замало знання, фаховости, конкретного діла, а до того розбиття, яке весь час поглиблюється". А пізніше, вже в Рівному, він писав, що не досягнути обіцяної землі, "якщо будемо такими, як ми є тепер — беззбройними, голими фантастами, відірваними від конкретного діла і конкретних потреб, безрадними при вирішенні найпростіших проблем”.

Це в'язалося з позитивною програмою автора, який у ті чорні роки редагував ще найбільш самостійний з-поміж легальних часопис "Волинь". Намагався діяти на полі культури, економіки, господарства. У своєму кабінеті редактора почував себе, як удома. "Те, що відбувалося над нами чи поза нами, нас хоч бентежило, але не лякало”.

У "На білому коні" не раз згадується про безконечні розмови,

почавши ще з перебування автора в Західній Європі: "Багато гамору, багато тем, багато розмов ... на сході також скоро почнетесь ... їхати туди треба ... настрої прекрасний". Те саме діялось у Кракові, у Львові, Рівному, в Києві. Наради, промови, обійми, поцілунки. Це про групи, що намагалися діяти легальними, півлегальними і підпільними шляхами.

Про інших, що чаїлися в міських конспіративних криївках, у лісах Полісся, в Карпатах, — у Самчука немає. Про них є десятки інших спогадів, а між ними Івана Дмитрика "У лісах Лемківщини". Автор був поза цим світом, якому також хтось незнаний призначив шляхи. До декого з того світу він ставиться з поблажливим гумором, — може з таким самим, з яким ті поглядали на легальний провід з його безконечними розмовами, обіймами і цілунками, з його парадами. Про одну з таких парад, коли перед письменником Самчуком у селі Тілявці маршувала місцева міліція, згадується в цій книзі: "Оригінальне видовище: парада міліції, яку приймає письменник. Але це не була парада міліції, а парада серця, щастя і захоплення". Автор не мав підстав "вважати себе якимбудь причетним до великої штуки бога Марса", але він і не добачив паради серця і захоплення в тих, що перекреслювали своє життя, хай іноді й під проводом театральних постатей. Були й отамани, як той, про якого згадується з добродушною іронією. Цей "отаман завзятий", гукав "братва", не визначався точністю, "запустив ще більшу, ніж мав колись, бороду і зник з обрію".

На тлі промов, обіймів, отаманів, захоплень плетуться і чорні, і червоні нитки. Одна з чорних то з'являється, то зникає, але вона наявна через усю розповідь. Це братовбивство. Атмосфера стала насичена "партійними електронами". Ще один удар: "сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали 'мельниківці-бандерівці'". А потім "лише залишки, які взаємно себе нищать". "Це ніяке ніцшеанство, а це скорше кочубеївство, махнівство..."

З кочубеївством і махнівством в'яжеться заникання справедливості, коли навіть мистців оцінюють за їхньою партійною приналежністю. Це нормальна практика в советському побуті, не znana авторові, що довго перебував на заході. На сході негідного режимові письменника оцінюють не за його писаннями, а за вдуманими злочинами. Невгодний письменник стає раптом літературним власовцем, під час війни він замордував десятки патріотів, привласнив громадські гроші, вирікся родини, а за нагробоване збудував дім і їздить волгою, паразитує й хуліганить. Його твори не друкуються, а книги вилучуються з бібліотек. Автор спогадів здивувався, коли, під час його і Олени Теліги виступів у Товаристві письменників і журналістів у Львові, у дискусії ніхто не згадав властивої теми, лише, "що ми десь там вештались поза кордонами, що ми сиділи по каварнях, що ми ні-

чого про наш край не знаємо, а вони тут жорстоко страждали...". Так говорили ті, що були послані "зривати бурі оплесків на кожне проти нас висловлене слово, репрезентуючи собою гнів народу".

Коли автор побував на обширах, що довгі роки входили до СРСР, то йому розкрилися наслідки нищення всього, "що має вартість ..., невмолимий гнів малих і вбогих ..., дорога ціна масовій посередності. Європа вмирає не на заході, вона вмирає в Житомирі". Гнітюче враження справляли відвласнені дома і будівлі. Авторіві здавалося, що такі будинки тільки на хвилинку опинилися на їхньому теперішньому випадковому місці. "Позбавлення ознак приватної власності було досягнуте досконало".

Гнівні вірші проти ворогів і вдячні гімни вождям продовжували, за при звичаєм, творитись і під німецькою окупацією. До редакції "Волині" напливали твори, що пригадували перо сталінського лауреата і закінчувалися: "Дружно, весело всі ... грянемо ура, ура, ура за здоровля нашого пана Гітлера!"

Торкнувшись гнітючості диктатури, автор пригадав, що навіть в далеко не ідеальній Польщі, де його шукала поліція, вільно друкувалися його твори, а в польських журналах з'являлися прихильні рецензії.

З-поміж червоних ниток, у спогадах мережитья нитка про жінок. Про першу дружину, що з нею "якась невідома сила" схотіла звести, щоб залишити їх самих на безнастанну боротьбу і глибоку пов'язаність. "Доля" вирішила, щоб ця дівчина з сірими схвильованими очима зустріла людину, якій призначалося бути вічним ізгоєм, не мати дому, не мати практичного фаху. Друга дружина, що ввійшла як найінтимніший, найдорожчий друг. Віддані приятельки німкені, що з ними легше було ставити перші кроки на Заході. І зустріч з Оленою Телігою.

Автор читав про визначних жінок, про мадам Помпадур, леді Гамільтон, Марію Башкирцеву, але в житті таких не зустрічав, — аж до спіткання в Кракові, під час війни, з Телігою: "і ніхто не міг тоді сподіватися, що це буде для нас судьбоносним". Вони разом переходять кордон, перебувають у Львові, Рівному. Потім Олена продісталася до Києва, звідки (це вже в другому томі) автор мав її вирятувати. Але поспувалося авто, і Олені не судилося виїхати. Там вона, "поетка, фантастка, реалістка й ідеалістка", загинула. Випадок з авто також був рокований. Припинилася бурхлива, радісна і болюча приязнь.

Автор-письменник записав вичерпно-лаконічно про багатьох поетів, письменників, мистців. Конечністю, долею тісного національного життя вони були й громадськими діями, політиками, конспіраторами, і Самчукові довелося зустрічатися з ними не тільки на полі літератури.

Пригадує він "тихо екзальтованого пів ченця, пів демона" Олексу Стефановича, з його апокаліпсою і звірами доби. Пригадує Оксану Лятуринську, "серафічну дівчину", з її "невситимою тугою по минувшині". Ось Ростислав Єндик, — міцна, потягальна і вольова постать, ось "блідий лицар, письменник і авантюрист" Юрій Горліс-Горський, ось "чародій-лікар, поет, письменник, історіософ, теософ" Юрій Липа, ось "провокативно живий і грішний" Євген Маланюк з його візіями Міцкевича, корчами Достоевського і смиренням св. Антонія. Катря Гриневичева оповідала барвисто, картинно, патетично, довгими реченнями і яскравими порівняннями, Олег Ольжич співав баритоном, Юрій Клен був тоді в мішкватій уніформі звичайного німецького вояка, Богдан Лепкий жив у Кракові в просторому помешканні, заваленому книгами, гравюрама, килимами; тихий, повільний, він хворував на шлунок. Роман Купчинський вразив імпозантною лордівською поставою, поведінкою й мовою; Роман Бжеський, "каторжник свого власного демона, який гнав його через життя на подобу Томи Торквемади", бачив життя таким, яким воно не було; з Святославом Гординським Самчук обмінювався приятними усмішками, морганням очей, жестами та кількома реченнями на папері. Згадано про загиблих чи загублених поетів і степової вдачі юнаків Соколенка і Болкуна, про видатного співробітника ОУН, що, можливо, єдиний "займався справжнім ділом, а не лише теоріями", Миколу Бігуна; при різних нагодах про Анатолія Демо-Довгопільського, балетмайстра, актора, автора опереток, керівника театру "Летюча Естрада", учасника боїв у Хусті; про кольоритну постать наївного патріота Івана Омеляновича-Павленка молодшого та про багатьох інших.

Про зустрічних на життєвих стежках Самчук часто оповідає з гумором. Так, Липа, "позаздривши лаврам Муссоліні, забажав силою захопити владу над ... допомоговим комітетом". Працею Бжеського "була служба митаря, тобто він збирав для комітету данину". Місто Рівне "ніколи не визначалося красотами краєвидів чи вибагливістю архітектури". Коли чекали у Львові на вантажне авто, то наперед почали появлятися "ніби альбатроси нашого рейду, відомі вчорашні знайомі, які, мабуть, не повірили 'на бетон' отамана і, замість шостої години, вибрали сьому. Їх передбачення були правильні". Навіть про прикрі справи автор потрапив висловитися з доброзичливим гумором. Почала діяти міжусобиця, бо так "і личить гордому русо-козацькому племені". Він перебував у патріотичному і чесному товаристві, "більше романтично-му, як діловому"; на нього "зіпсутого урбанізмом, уже саме слово отаман наводило своєрідні корчі дихальних органів".

Документальність твору поглиблена 29 світлинами. Між ними група членів Історично-Філологічного Товариства у Празі, група

студентів Академічної Громади у Празі, Київська Кіно-Студія під час її перебування в Рівному, ринок у Рівному, Рада Довір'я в Рівному, світлини автора і його приятелів, — між ними М. Чирського, О. Теліги, Є. Маланюка, Ю. Липи.

У ліричних "споминах і враженнях" припустими патетичні викрики, романтичні штампки ("Наші серця схвильовано билися, наші очі захоплено горіли"), поважне, а іноді іронічне повторювання вислову "гідне богів" ("картина гідна богів", "явище гідне богів", "видовище гідне богів" і навіть "засідання гідне богів"). Зрештою автор визнає, що в ті дні було "забагато сантиментів і лірики, я внутрішньо горю і не згоряю...". Це не перешкодило йому опрацювати враження літературно, подбати за точність вислову (іноді лише різні "умови" замість "умовини"), за відважну відвертість характеристик, за сягання до документів. Одначе, навіть у другому виданні книги, не направлено поважного занедбаня, — не виготовлено показника, хоч би імен, якщо й не місцевостей. Загублено для допитливого читача влучні окреслення осіб, що оживають на сторінках Самчукового твору. Їх напевно є сотні, а за приклад може правити сторінка 12, де, з короткими характеристиками чи лише епітетами, згадано Миколу Чирського, Михайла Мухина, Миколу Бутовича, Роберта Лісовського, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Дорошенка, Миколу Галагана, Сергія Шелухина, Микиту Шаповала, Ольгерта Бочковського, Валентина й Лідію Садовських, Горбачевського, родини Русових, Яковлевих, Мірних, Битинських, Слісаренків, Щербаківських, Симоновичів, Лашченків. Не менше згадано в підписах під груповими світлинами. Видавці книги не скористалися з заохоти дбайливо виготовлених показників у книгах Лева Биковського, у виданнях УВАН і Інституту ім. Липинського, регіональних збірниках тощо.

У спогадах немає описів страждань, надто частих у еміграційних творах. Іноді, з обов'язку літописця, згадуються німецькі табори і вигибання в цих таборах полонених. Немає і про надлюдські героїства. Відчутне пильнування міри. Може й тому, що від тієї неповторної доби проминуло багато років і час злагіднив гостроту вражень. Залишилось одначе романтичне напруження, залишилась патетика ("патетичне" — також улюблене слово).

Цей твір можна б окреслити як ліричний роман. Автор — герой ліричного роману — критично оцінює, іноді засуджує людей, учинки і добу. Але й сам неспроможний вирватися з зачаклованого кола. Він, приречений, словом і чином активізує маси. Не перестає закликати, щоб вони працювали, збагачувалися, творили, себо щоб досягати того, що все одно стане здобиччю окупанта. У нього також несприймання дійсности, неусвідомлене

очікування нездійсненого.

"На білому коні" закінчується сповненням мрії автора побувати у Києві. Довгий шлях, що почався невдалою спробою в 1924 році, завершився. Понура дійсність не розстрожила витривалого мандрівника. У його кінцевому, гірко-саркастичному зверненні до самого себе підсумовується: "За цей час ... впало дев'ять держав, на схід послано сто тридцять дивізій ... І все це для того, щоб я міг переможно, на білому коні, в'їхати до цього древнього града моїх предків".

Двадцять років перед тим волинське село залишив нікому не знаний юнак. До села повернувся не знеможений блудний син, а відомий письменник, що творами щедро відплатив своїй землі. На світліні він височить над селом. Це зображення наголошує одну з тем жанрово багатогранного твору, де ліричний роман переплітається з документальною мемуаристикою, з політично-соціальним трактатом, з газетним репортажем. Село втішилося прибуттям неблудного сина. Йому присвячувано вірші: "Від широкого серця гарячий привіт, Вам, пане Самчук, посилаю, бажаю Вам сили і довгих Вам літ, Вашим думкам розквіту бажаю". З ним радились у найрізніших, — включно з військовими і судовими, — справах, він виголошував промови. Він приймав паради і його дійсно носили на руках, як це зворушливо увічнено на світліні.

До Києва він прибув у мрячний, дощово-сніговий вечір. Не побідоносний лицар, а безправний ізгой. Але до свого стоального міста прибув син своєї землі. Так розкрито ще одну, — червоночорну, — нитку повісти про непорушний закон крові, роду, батьківщини. Як у риб, що за тисячі кілометрів повертаються до місця свого народження. Як з перелітними птахами.

У чудових спогадах, Альберт Швайцер, підсумовуючи "життя і мислі", сповістив: "На питання, чи я песиміст чи оптиміст, я відповідаю, що моє знання песимістичне, але мої прагнення й сподівання оптимістичні". Він, — філософ, богослов, музика, лікар, — злегковажив знання та присвятився у шпиталі, на краю африканських джунглів, ніби безнадійній справі лікувати і просвіщати жменьку з мільйонів черношкірих.

Самчук прямував до Києва в песимізмі знання і в бадьорості чину.

Іван К-ий

Спостереження і уроки письменника

Самчук, Улас. НА КОНІ ВОРОНОМУ. СПОМИНИ І ВРАЖЕННЯ
Вінніпеґ, видання Товариства "Волинь", 1975. 360 ст.

Ця книжка має багато позитивних прикмет. Приємно сприймається зрозуміння до людини, вміння бачити її внутрішній світ, дати кожному влучну характеристику. В наш час організованої боротьби з людською індивідуальністю і занепаду індивідуальностей така настанова автора діє оздоровно, як лік. Наша преса, що мала б бути літописом доби, неісторична, в своїй більшості нелітописна саме тому, що мало цікавиться людиною, а заходиться коло псевдосвітових проблем, концепцій, програм, резолюцій і об'єднань. "Маю свій власний кут бачення явищ і прошу мені не перешкоджати", — говорить в одному місці своєї книжки Улас Самчук. Цей власний кут бачення врятував його від розчинення в загальниках панівних оцінок, гасел, симпатій і антипатій.

Робить книжку цінною також сміливість автора у виборі її постави проблем і в характеристиці людей, в чому може легко переконатися читач.

Свою розповідь в "На коні вороному" Самчук почав з того часу, коли в жовтні 1941 року прибув до Києва, а закінчив евакуацією з Рівного в листопаді 1943 року. Отже, охоплено невеликий період. Але переломовий, багатий на події. Створені новими обставинами можливості Самчук використав з доцільністю, властивою доброму господареві-хліборобові. Коли, висловлюючися сучасною термінологією, розсунулася залізна заслона між Україною і Заходом, західняк Улас Самчук рушив на Схід. Йому пощастило відвідати деякі головні міста України, побувати навіть у найдальшому, прифронтовому Харкові. Адміністративна відчуженість не подолала національної єдності. Бувши людиною неупередженою, не отруєною закостенілими догмами, Самчук був на Сході як дома; почував себе, сказати б, як вареник у маслі. З перших кроків він, емігрант, зріднився з своєю національною батьківщиною, ще недавно відгородженою непрохідним кордоном. Ось ілюстрація — розповідь про одну зустріч у Харкові:

... в понеділок увечері, мої гостителі Царинники влаштували в себе невелике прийняття, на якому був голова міста Олександр Семененко, ректор університету Михайло Ветухів, заступник голови міста Микола Сліпченко, керівник справ господарських Заболотний, директор Драматичного Театру ім. Шевченка Володимир Кривенко.

Люди міри, кваліфікації, здібностей і культури. Було, розуміється, багато розмов і переважно політичних. Питання української державности не сходило з уст. Вражало те, що ми зустрілися з різних кінців нашої української планети, але наші думки і погляди були тотожні. І ще цікаво, що це наше основне питання стояло над усім іншим, як знак ніколи негасимого вогню, що безнастанно горить у нас, не дивлячись на всі жертви... На тлі цієї глобальної війни, на тлі жорстоких років минулого, на тлі обезличених мас міста, цей ідеал набирає виразніших контурів і стає єдиною перспективою для майбутнього. З повним переконанням, що одного разу він буде здійснений.

Коли б обставини розвивалися інакше, можна припускати, географія Самчукових маршрутів була б багатшою, Схід міг стати постійною ареною життя й діяльності письменника попри його волинський патріотизм.

Через конкретне, відчутне, емоційне письменник подав портрет, присуд, оцінку доби. В книжці повно чудових розповідей про людей, занотованих деталей, фактів, подій, обставин.

Серед інших Самчук присвятив сім сторінок постаті свого "кременчуцького приятеля" Віктора Платоновича Петрова. Письменник і вчений, Петров спочатку жив і активно діяв під німецькою окупацією, а потім на еміграції. У травні 1948 р. він безслідно зник із Західної Німеччини. Самчук пише, що "аж 1966 року ця таємниця перестала бути таємницею". Тоді в радянських виданнях були з'явилися згадки про Петрова. На їх підставі виходить, каже У. Самчук, що Петров "був не що інше, як старанно закаптурений советський шпигун".

На еміграції дехто з радістю схопився за радянські повідомлення про розвідно-партизанську діяльність Петрова, докладаючи й свої зусиль, щоб скомпромітувати тепер уже покійного Петрова. Роздумуючи над цією неясною і заплутаною справою, Самчук приходить до висновку, що "можна сказати з певністю, що Петров, не міг би бути советським шпигуном, навіть коли б хотів, бо для цього тоді не було ніяких можливостей".

Після таємничого зникнення Віктора Петрова довго не можна було довідатися взагалі, живий він чи ні. Потім стало відомо, що він перебуває в Радянському Союзі, там стали з'являтися друком його наукові праці. Але це все лише окремі фрагменти. Ще, мабуть, довго доведеться чекати повної правди про те, яким чином Петров опинився в Радянському Союзі і чому, з запізненням на два десятки років, його нагороджено "орденом Великої вітчизняної війни першого ступеня". Там покищо нічого не опубліковано про його розвідчу діяльність. В київському збірнику "Археологія" (ч. 18, 1975) є стаття Є. В. Махна, присвячена 80-річчю з дня народження Петрова. В ній немає нічого про період,

який нас найбільше у даному випадку цікавить. Нема там також ані згадки про визначні літературні твори Петрова, що їх він друкував у двадцятих роках на Україні і в сорокових на еміграції під псевдонімом В. Домонтович.

Якоюсь мірою книжка Уласа Самчука "На коні вороному" долучиться до основоположних джерел буття українського народу. Її не гріх назвати літописом, сказане в ній завжди сприйматиметься як органічна частина нашої історії.

Сам Самчук визначив своє писання як спогади і враження. Написані рукою письменника з великим літературним і життєвим досвідом, вони одночасно враховували закони суто літературної творчості. Це поєднання реального і художнього не перешкодило авторові говорити мовою очевидця, допомогло йому зробити опис максимально яскравим і образним. Вже початок розповіді ігнорує традиційний вступ:

"Крізь дощ, сніг, вітер та перевірки наш фіят вривається в околиці Святошина. Це вже Київ. Неділя, 26 жовтня, рік Божий 1941".

Така словесна пружність і виразність дається нелегко і є свідченням майстерности. Тому є всі підстави розглядати "На коні вороному" як літературний твір у кращому розумінні цих слів.

Леонід Лиман

75 років тому. Дійова сторінка з передісторії українського самвидаву

Юрій Лавріненко

... усиленно занялись они [агитацией и распространением литературы] по селам... Как снегом была усеяна их листками Украина.

"Искра", 1904, ч. 80. Цитовано в Осипа Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП). Київ, 1926, ст. 181.

Хай ми хоч раз заговоримо громом
Так, як веснянії хмари!

Леся Українка. "Де тії струни..." (1902)

Ця заборона змушує призадуматися навіть типового обивателя і, скоріше чи пізніше, примусить думати і того, хто вважає, що думати без наказу згори шкідливо й небезпечно.

Михайло Мельник. "Звернення". (Інформаційний бюлетень Української гельсінкської групи. Київ, березень-червень 1978).

I. Вступні уваги

Давня і не досліджена історія українського самвидаву як своєрідного феномену становлення і самооборони української нації. Приблизно і загально знаємо, що український самвидав особливо і чи не вперше дійшов свого дійового розмаху й політичної сили в роки 1902-1903 з появою журналу "Гасло" та газети "Селянин". Їхньому 75-літтю і присвячуємо цей історичний етюд-довідку.

В так звані "роки порожнечі" — 1850-ті, по знищенні Кирило-Методіївського Братства, арешті й запроторенні Тараса Шевченка й Панька Куліша — один із перших знаків опритомнення після удару подав самвидав: українці-студенти, що були тоді в меншості між поляками й росіянами в Київському університеті, видавали в 1854-56 роках рукописний журнал "Самостайне Слово".¹ Ця дивно-

1. Аркадій животко. Історія української преси. Регенсбург, 1946 гектограф, ст. 23.

До того часу прив'язує початок своєї української діяльності Михайло

Редакция
і
адміністрація
улиці
Приватна
число 4.

ГАСЛО

Часопись Р. У. П.

Виходить
що місяця.
Поодинокое число
коштує
50 копійок.
(40 сотників).
Річно 4 норони.

З М І С Т: Від редакції. — Еволюція української молодіжи в остатніх часах; Подорожного. — В. Лібкнехт. Державна ярада і соціялізм; переклад М. Лев-го. — Два напрями російського революціонізму; С. Войничовича. — Польє Ляфарг. Селянська послість і економічна еволюція.; переклад С. В. — Із російського життя. Нова „аубатовщина“; Д. Д. — Огляд світового соціялістичного руху; М. Т-кого. — Із партії. — Хроніка. З України російської. — З революційної яраси; Scriptor. — Бігучі замітки. — Переписка редакції.

Бістрым темпом подвигає ся життє | себе муєїли брати, надто велика праця
в Російській державі. Чи давно ще | і обовязки на них лежали і надто

характеристична назва каже щось суттєве про явище того і кожного самвидаву — про його відруховість проти „порожнечі“, про самостійне „ставання“ на власні ноги супроти нездоланих поліційних і технічних перепон, його здатність провадити до національного самовідродження з індивідуальної душі. Це, сказати б, чи не перша — психологічна фаза самвидаву. В наступній фазі ця індивідуальна „самостайність“ стає груповою чи організованою. Але й далі спирається на ту індивідуальну ініціативність, що про неї Шевченко казав: „не ску[вать] душі живої і слова живого“. До речі, нецензурований „Кобзар“ Шевченка діяв перше великою мірою теж чи не самвидавним способом. Поет писав, передавав знайомим, а ті так само передавали далі. Поезія не раз проходить бар’єри, як народна пісня. Але також і чисто політична українська думка пробивалася масово крізь найтовстіші мури „тюрми народів“, ставала організованою дійовою силою.

Драгоманов. Українські студенти, — пише Драгоманов у своїй „Автобіографії“, — творили у Києві уже в 1859 році окремих національний гурток, що „дбав про розвиток української мови та літератури і бажав самостійного стану української нації між польською і великоруською“. 1869 року „у Києві утворилось декілька [таких] гуртків... В один з їх було закликано й мене“. (М. Драгоманов. Вибрані твори. Т. I. Прага, 1937, ст. 59, 64).

II. На стику особисто-спонтанних форм самвидаву і організованих

Круг їх діяльності був обмежений і засуджений на безгласність, на безвістність.

"Гасло", 1903, ч. 2, ст. 1.

Єдина зброя, яку він має, — це гласність.

Андрій Сахаров про рух інакодумців СРСР (1978)

Історичні моменти особливо дійового, ефективного поєднання спонтанної індивідуальної ініціативи самвидаву і політичної організації спостерігаємо в різні часи, а надто на межі 19-го і 20 століть, коли три політично-організовані українські сили (група УСД, політичні гуртки "Вільної Спілки", а найбільше РУП) підхопили зброю самвидаву і помітно вплинули на тодішній і пізніший хід історії (революція 1905 р., що стала прологом до 1917 року).²

Ці три організації (додати треба ще групи українських есерів) діяли в нелегких умовах — сама українська мова була злочином, не кажучи вже про будь-яку політичну опозицію. І, звичайно, всі вони вдалися до засобу самвидаву. Перше місце в тогочасній самвидавній продукції взяла РУП. Необчислені брошури, сотні, а може й тисячі летючок, відозв, проклямацій (див. епіграф з "Іскри" на початку цієї статті) вивершено щомісячним політичним журналом "Гасло" (12 чисел 1902, 5 — 1903 р.).

Центральним самвидавним явищем, яке перше дало тій добі непроминальне обличчя, була програмова брошура РУП "Самостійна Україна" з її відважною головною тезою, що йшла рефреном крізь усю брошуру: "ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД КАРПАТ АЖ ПО КАВКАЗ".³ Ця програмова теза пролунала як грім серед ясного неба. Поширювана таємно, пізнішим поколінням брошура здавалася

2. Ці три організації — окрема тема, про них нариси цього автора: Українська Соціал-Демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка. "Сучасність", 1971: ч. 5, 6, 7-8; Рух Вільної Спілки. "Український Історик", 1976, ч. 1-4 (49-52); РУП, дволикий Янус національного і соціального визволення (недруковане).

3. Самостійна Україна. Промова. Видання РУП ч. 1, Львів, Е. Косевич з Друкарні Уділової, 1900. Стереотипне 2-ге видання — Вецляр, 1917 р. Характеристичний для самвидаву підзаголовок "Промова". Микола Міхновський спершу оприлюднив цей свій твір у формі двох промов, а вже потім подав на письмі до ЦК РУП, який знайшов способи видрукувати й масово поширити цю брошуру як свою програмову. Був також і російський переклад брошури. Пізніше РУП друкував брошури і журнал "Гасло" в Чернівцях, де багато допомагав технічно Василь Сімович (Автобіографія В. Сімовича. Рукопис в архіві А. Жука, копія в мене.).

чимсь майже неіснуючим, чимсь, що не пройшло в маси населення. Факти спростовують це легковаження. Перепачкований в рукописі через кордон до Львова для друку навесні 1900 року, текст за кілька місяців ширився по Україні підросійській, а за рік-два і по університетських містах Російської імперії.⁴

Як пише Сергій Шемет — "старе так зване 'українофільське' громадянство зустріло гасло 'Самостійної України' як щось

4. Тут обмежитися треба на кількох прикладах:

1900 року нелегально переправлено зі Львова до Харкова два транспорти з літературою РУП, включаючи "Самостійну Україну". 1901 року влітку "Самостійну Україну" поширювано в Гуляй-Полі серед селян і службовців земства. Олександр Коваленко, що поширював брошуру "Самостійна Україна" серед селян у Гуляй-Полі, оповідає в своїх спогадах: "Серед селян був один, що особливо вразив мене своїм ентузіазмом. Прочитавши 'Самостійну Україну' та повертаючи її мені, сказав: 'Я тому, хто написав цю книжку, поцілував би руку!'". Того ж чи 1902 року брошуру "Самостійна Україна" ширено серед учнів гімназії в Острозі на Волині. В 1901 році Коваленко і Мацієвич, члени проводу РУП, поширювали першу програмову брошуру РУП у Севастополі між службовцями й робітниками Севастопільського порту, а також серед матросів севастопільської військової залоги. У Вільні 1900 року молодий офіцер Іларіон Козиненко, що прибув тоді щойно з Києва, передав Дмитрові Дорошенкові, тоді гімназистові віленської гімназії, примірник "Самостійної України". 1903 року пакунок брошур "Самостійна Україна", тількищо привезений Скоропис-Йолтуховським із Львова до Києва, Ганна Чикаленко відвезла до Одеси і передала для розповсюдження в Одесі Михайлові Слабченкові. Під час влаштованого місцевою аристократією великого студентського балю у великих залах Одеської Біржі брошуру "Самостійна Україна" поширювалося (разом із революційною нелегальною літературою вірменів, грузинів, євреїв, росіян) — у бідних кімнатах, охоронюваних студентами; там заборонена брошура лежала на столах, і "хто хотів — брав". В 1903 році в Балаклії на Харківщині Олександр Мицюк дістав і прочитав "Самостійну Україну" порядком свого першого ознайомлення з РУП, вступаючи до цієї партії. Ширено брошуру "Самостійна Україна" і в Петербурзі й Москві (нелегальні транспорти брошури доставлялося зі Львова через Фінляндію). Полтавське жандармське управління під час обшуку в Полтаві 10 січня 1902 року знаходить брошуру "Самостійна Україна" в мешканні Аркадія Кучерявенка, земського статистика і діяча РУП на Полтавщині. Жандармське управління в своєму донесенні про ці обшуки подкреслює, що Кучерявенко збирав у себе для читання забороненої літератури численну молодь. Подані факти беру з таких джерел: О. Коваленко. На межі двох віків. "З минулого". Т. 2. Варшава, 1939, ст. 42, 46, 48, 49; В. Садовський. Студентське життя в Києві в 1904-1909 роках. "З минулого". Т. 2, ст. 6; Дмитро Дорошенко. Мої спомини з давнього минулого. Вінніпег, 1949, ст. 25; Ганна Чикаленко. Українська студентська громада в Одесі 1903-04 р. "З минулого". Т. 2, ст. 84; Автобіографія Ол. Мицюка. Рукопис в архіві Андрія Жука, копія в мене.

фантастичне, ефемерне, майже божевільне”.⁵ Воно було відкликане самою РУП у першому числі “Гасла”. Всупереч такому поглядові сам Іван Франко зразу ж по виході брошури взяв в оборону від скептиків центральну самостійницьку тезу першої програмової брошури РУП. Від самих українців, — писав Франко в провідному тоді українському журналі, — залежить здійснення ідеалу незалежності України і “тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать таки просто під нашими ногами”.⁶

Зразу за брошурою “Самостійна Україна” слідувала прокламація “Відкритий лист до міністра внутрішніх справ Сіпягіна” з приводу заборони напису українською мовою на проєктованому пам’ятнику в Полтаві Іванові Котляревському.⁷

Із програмових брошур РУП поруч “Самостійної України” були й інші (“Власна земля”, “За що змагаємось?”), але більшість брошур була на теми поточних подій і ситуацій у боротьбі селянства (“Чи є тепер панщина?”, “Дядько Дмитро”, “Страйк і бойкот” та ін. — хоч ці теми трактовано більше в летючках, відозвах, прокламаціях, листах-протестах). Звертає на себе увагу написана Дмитром Антоновичем (лідер РУП) брошура “Козаччина”, що наче зв’язувала поточну національно-соціальною боротьбу з історичними традиціями національно-соціальної визвольної боротьби України.⁸

Особливо численними стали летючки, листи-протести, відозви, прокламації приблизно з травня 1902 року в атмосфері

5. Посмертна згадка: Микола Міхновський. “Хліборобська Україна”. Відень, 1925, кн. 5, ст. 11.

6. Іван Франко. Поза межами можливого. “Літературно-Науковий Вістник”, 1900, ч. 10, ст. 9-10.

7. Андрій Жук. Як народилась РУП. “Українська літературна газета”, Мюнхен, 1960 ч. 11-12, ст. 3-4.

8. До речі Леся Українка цим, як вона пише “методом Драгоманівським, більш історичним, ніж агітаційним”, опрацювала для самвидаву керованої нею Групи УСД брошуру з центральною темою, як вона називає, “історія відносин прилученої України з Москвою” (лист до М. В. Кривинюка з 13.XI.1902 та інші дані в книжці: Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, УВАН, 1970, ст. 642, 643 і 649). Ця “історія...”, надіслана авторкою товаришам для читання і публікації, була “зачитана” — загубилася, не побачивши світу.

Наскільки Леся Українка була активна тоді в українському політично-му самвидаві — свідчить те, що вона пустила між люди аж вісім своїх власних самвидавних брошур (назви їх подано у вищезгаданій моїй праці про Групу УСД і її лідера Лесю Українку. Сучасність, 1971, ч. 5, ст. 69-72). В УРСР самвидавну творчість Лесі Українки майже оминено.

Певного часу і Вол. Винниченко був співтворцем українського самвидаву, час розквіту якого збігається з розквітом таланту автора степових оповідань.

харківсько-полтавських селянських заворушень (березень-квітень 1902 р.) і жорстокого придушення їх царським військом. Летючки РУП намагались перетворити стихійні короточасні спалахи бунтів у тривалу, як пише "Гасло", "послідовну, зрівноважену доцільну" боротьбу методом організованих страйків і бойкотів по змозі по всій Україні. Селянські страйки 1902-1903 року стали справді чи не всеукраїнським явищем і, мабуть, прологом всеімперської революції 1905 року.⁹ Після тих подій грізна царська імперія не одужала цілком вже до своєї смерті.

Зрозуміло, що ця українська самвидавна "летюча" література насамперед посвячувалася селянським інтересам і заворушенням, погінній силі українського руху. Соціальні питання в колоніально-поневоленій країні особливо гострі й болючі вже тим, що чужинець-поневолювач посідає верхні соціальні верстви й позиції. Неминуче у визвольній боротьбі соціальні і національні аспекти сплітаються нерозривно. На цьому сплетенні грали обидві сторони, а з російського боку не тільки абсолютистичний царат, а й російські революціонери, зокрема РСДРП та Ленін. Соціалізм став світовою модою. Не дивно, що одна з-серед перших проклямацій РУП мала таке мотто (з Зомбарта): "Націоналізм і соціалізм — от два бігуни, навколо яких вертиться світ".¹⁰

Звертає на себе увагу поєднанням соціального й національного моментів проклямація українською мовою (за підписом Вільної Громади УСР, — як ось у цьому уривку з неї:

Ми вільні тільки здихати з голоду, або тікати на Сибір. Щоб мати кусок черствого хліба, ми примушені орендувати за страшенну ціну поле у панів, блукати по Таврії та Кубані або йти на сахрварні та заводи, де нас заставляють робити через силу, а платять мало.

Раніш ми були кріпаками тільки в панів, а тепер і в царської казни. З нас деруть за землю, ми в три дорога платим за сіль, сірники, карасин, казенну горілку, бо казна бере велику частину грошей з тих товарів (акциз). То хіба це не кріпацтво? А куди казна діває гроші? (цареві 15 мільйонів, на військо 420 мільйонів і т. д.).

Найменше грошей дає казна на наші школи, де наших дітей вчать

9. Російський історик пізніше про ці рухи писав приблизно у цьому дусі: Ів. Цизирев. Преддверье аграрной революции 1905 года. "Архив истории труда в России". Петроград, 1923, кн. 9.

10. Автобіографія Мицюка, діяча РУП. Рукопис, в архіві А. Жука. До речі, в автобіографії Мицюка є цікавий самвидавний деталь: "Ми сами зробили гектографа і друкували та розкидали українські проклямації"; "Мав свій гектограф у Прохорівці і писав та (при помочі головним чином Якіма Оп. Сірика) розповсюджував у Прохорівку й інші села (повіт Золотоноша). Памятаю, що там було й 'Гасло' і 'Селянин' і чимало окремих брошур різних назв — всі виключно українською мовою".

чужою мовою, нашу рідну мову звать мужицькою, не дають читати книжок, написаних по-нашому.¹¹

Український самвидав ширив відозви проти єврейських погромів, зокрема проти погрому в селі Веркіївка і взагалі проти "нацьковування народів на народи".¹²

Проклямації РУП з'являлися в багатьох місцях — на дверях містечкових банків, на телеграфних стовпах, у селянських подвір'ях, увіткнуті в тин коло шинку, у коридорах касарень цукроварні та на подвір'ї заводу, лютючки кидано з поїзду на ходу в гурт залізничних робітників, кладено на підвіконнях і в будках залізничних станцій. Селяни (хоч із страхом) не минали лютючок (вони називали їх "газетами"). На початку 1903 р. з'явилася на селах Наддніпрянщини і газета "Селянин", поліція відбирала її в селян на Чернігівщині. Робітник Коваленко підкидав брошури "Власна земля", "Страйк і бойкот", "Козаччина" у вози селян, що підвозили глину на кахельний завод Анджейовського в Києві. Були й чисто місцеві відозви конкретної цілі й дії, наприклад, до робітників економії Безсмертного на Чернігівщині.¹³

Про масовість спроб поширення самвидавної літератури тих років свідчать доступні з численних фактів, напр., такі: 205 проклямацій РУП (українською мовою) одібрали жандарми 9 листопада 1902 р. в Києві у студента Петра Павловича Канівця. У Віктора Чехівського в Києві конфісковано 423 друкованих проклямацій РУП, 87 нелегальних газет, журналів, брошур, 106 гектографованих проклямацій. У гімназиста Сергія Вікула в Вінниці знайдено 628 проклямацій, газет, брошур. У одного пачкаря Романа Заєми на кордоні з Галичиною конфісковано 4,041 різних проклямацій, брошур, газет; переслав ту літературу Роман Курбас, який, за свідченням Колярда, допомагав Винниченкові переправляти літературу. Селянин села Гребінок Васильківського повіту Пилип Куценко, приїхавши додому, поширював брошури РУП "Козаччина", "Дядько Дмитро" та газету "Селянин". Відозву "Правдиве слово про війну" розсилано у звичайних запечатаних ковертах по всіх волостях Київщини на адресу волосних старшин. Або такий деталь із тодішнього самвидавного побуту: "Микола" (очевидно, Сахаров, діяч РУП) пише в листі до активістки самвидаву Насті Грінченко (дочки Бориса Грінченка): "Набери літератури як можна більше: в пантальони, в

11. М. Равич-Черкаський. Революция и КП(б)У в материалах и документах. Хрестоматия. Харків, 1926, ст. 339-340.

12. Відозва Київського Комітету РУП, — Гермайзе. Нариси..., ст. 176, 337-339.

13. Гермайзе. Нариси..., ст. 176, 187-188, на підставі архівів жандармських управлінь Києва, Полтави та ін.

панчохи, за пазуху, словом скрізь, куди тільки можна, і приїжджай з тамтешнім пашпортом, а потім зараз поїдеш назад. В Чернівцях дуже добре митне начальство, можна бути спокійним. Дуже треба — хоч плач. Розуміється, коли ти хвора, то не треба”.¹⁴

Це — діловий інструктивний лист одного партійного діяча до другого. Але самвидавну функцію “гласности” перебирало не раз і *чисто особисте листування* сучасників. Гермайзе у своїй джерельній праці про РУП присвячує окремі сторінки зразкам таких приватних листів. Два приклади:

Київська студентка пише до товаришки-студентки в Петербурзі, що не брала участі в діяльності РУП: “німецька мова перемогла революцію (німецька мова — як навчальний курс, себто академічні зацікавлення, — Ю. Л.)... В Києві заарештовані сидять далі. В Полтаві — 13 осіб посаджено на три місяці... Подільський район (Києва, — Ю. Л.) починає поправлятися, але завод... [—] ніякої організації — одна проклямація. Але (не змішайте [“гласність” з партійною виключністю? — Ю. Л.], як змішують російські соціал-демократи...) ми взяли і тепер держися...”

Інший лист члена РУП із в’язниці: “Наша партія після всіх провалів, чвар [неурядиц] і замішань твердо нарешті стане на ноги, зміцніє, згуртується і високо піднесе свій прапор, бо коріння її глибоко корениться в об’єктивній потребі. Ми тут, а особливо я щодо цього *дивимся вперед* і не вдаємось у тугу (підкреслення моє, — Ю. Л.)... Володя [Степанківський] і Вольдемар [Винниченко] вивчають англійську мову, Петро [Сікора] ударився в філософію і вивчає співвідношення між свободою і необхідністю... Я гризуся з с.-д. російськими. Вони обурюють мене тим, що, будши повними невігласами в національному питанні, все ж говорять із страшним апльомбом. Крім незмінного аграрного питання, я вивчаю тепер право, щоб з правового погляду боронити автономію України”.¹⁵

Так приватні листи компенсують брак легальної інформації і преси.

III. Підміни відродження нації соціалізмом, “гласности” — революційним змовництвом і бунтарством, централізму царсько-го — централізмом РСДРП

Далекозора Леся Українка була випередила такі можливі підміни, ширені з РСДРП, створивши самостійну Групу УСД і

14. За матеріалами жандармських архівів подано в цитованій праці Гермайзе, ст. 186, 207, 201, 206, 188-189, 194-195, 205.

15. Гермайзе, Нариси..., ст. 130-132. (Оригінали листів російською мовою).

організуючи її самвидавну політичну літературу. І все ж таки прийшли ті "провали" і "замішання" в РУП, що про них згадано у вищевитованому листі з київської в'язниці. Мабуть, їх джерелом були добре відомі тогочасні інтриги і спроби "Іскри" і цілої РСДРП розколоти й проглинати РУП, відчахнути наявні в РУП марксистсько-соціал-демократичні елементи, прихильні до РСДРП, допомогти їм "захопити владу" у РУП-і через Закордонний Комітет РУП, а по невдачі відколоти їх в "Українську Соціал-Демократичну Спілку" як складову частину єдиної РСДРП. Розколота РУП перейменувалася на УСДРП. Але не пропали марно попередні зусилля українського самвидаву: УСДРП не пішла на злиття в централістичній РСДРП, ба навіть "Спілка" не далася на повну централізацію її діяльності в рамках РСДРП. Це коштувало нервів і боротьби з підступним російським товаришем-противником. В критичний момент тієї боротьби журнал "Гасло" (ч. 1, 1903) взяв в оборону першу програмову брошуру РУП "Самостійна Україна", що її орган ЦК РСДРП називав "дикомошенистическою". В статті "Від редакції" читаємо:

Очевидно основна теза брошури — ідея "Самостійної України" має свою вагу; партія завжди пильно відстоювала цей пункт своєї політичної програми, даючи йому відповідне місце з огляду на його практичне значення; отже нам не треба від нього відмовлятися; але ми повинні визнати неприйнятною для нас слабкість соціалістичного світогляду цієї брошури в обґрунтуванні цієї ідеї...¹⁶

Соціалізм тут має не заперечувати, а підсилювати тезу самостійності України.

Відрізняється цей український соціалізм "Гасла" від російського і в погляді на селянське питання, революцію і її шляхи та методи. Журнал "Гасло" вияснив це в попередньому числі (ч. 12, 1902). Тут у статті "З кінцем року" дається підсумки відомих аграрних заколотів 1902 року, що в них РУП відіграв неабияку роль. Стаття в "Гаслі" спростовує твердження російських есеїв і есерів, з одного боку, і російського уряду, з другого, — нібито могутні українські селянські рухи були спричинені соціалістичною агітацією, мовляв, причини глибші — українські "місцеві обставини". "Гасло" пише:

Наша партія свого часу не зійшлась ні з однією із згаданих російських партій у поглядах на значення заворушень і на дальшу еволюцію селянської боротьби — точно так само, як не погодилась вона з урядом вважати агітацію за головну причину, що викликала заворушення. Правда, агітацію перед заворушеннями було

16. Гасло. 1903, ч. 1. Витяг у цитованій хрестоматії Равич-Черкаського, ст. 305.

розвинуто сильніше ніж звичайно, особливо в великій кількості було розповсюджено чотири книжки видання РУП і відозву полтавського партійного комітету "Вільної Громади", однаке ці видання поширювано і в інших місцевостях, але таких наслідків їх поширювання там не мало; очевидно, тут були місцеві обставини, що викликали заколоти, а агітація тільки кинула іскру на горючий матеріал ... Бунтівницький характер заколотів, розуміється, не був завданням партії.¹⁷

Проблеми, що тут порушуються, такі ж фундаментально-складні, як і недосліджені, і тут не місце входити в них глибше. УСДРП, що не пішла на влиття в "єдину" всеімперську, всеросійську РСДРП, в 1917 році відіграла ролю одного з фундаторів відродження незалежної Української держави (УНР). Самостійницький дух "гласности" українського самвидаву початку століття знайшов своє відлуння в універсалах Української Центральної Ради. Кінець-кінцем це він змусив Леніна, змінивши погляд, піти на компроміс — конституцію СРСР, Союзу суверенних республік з правом їх виходу з СРСР. Сьогоднішній український самвидав в УРСР в відмінних обставинах — без друкарень і без підпілля, засобом "гласности" домагається визнання того права. Можна підмінити і те і се, але історія таки залишається собою.

На закінчення цієї історичної довідки треба повернутися до того, що мало б стати її моттом як 75 років тому "Гасло" цікаво ніби всупереч модній тоді в Росії фетишизації революційного підпілля і терору (хоч і не відкидаючи підпільної діяльності) виясняв доконечність "гласности", що є рацією існування пізнішого самвидаву:

Чи давно ще був час, коли ніщо нас так не гнітило, як буденність життя? День за днем, сьогодні як учора і завтра як сьогодні. Ціле покоління молодіжі зросло в такій добі. Воно прагнуло життя, розуміючи під життям боротьбу; рвалося до бою, і нерідко головним стимулом тому була розпука. Стомлена, доведена до розпуки сим безвідрадним станом — тою сірою мрякою, якою окутано було життя російського суспільства, молодіж прагнула вражень, прагнула почувати, що вона живе, а не гнилою колодою по світу валяється; і, досить часто, особливо в початку постійних щорічних розрухів нашої молодіжі, її виступи в боротьбі мають головною причиною іменню сю розпуку, се нервові напруження. І то коли молодіж находила ще

17. Витяг з журналу "Гасло", 1903, ч. 12, стаття "З кінцем року" у цитованій хрестоматії Равич-Черкаського, ст. 336-337.

собі вихід з цього стану, то її становище було ліпше, ніж ширших верств суспільства, що в ліпших своїх представниках мусіл[о] складати матеріал для чеховських хмурих людей.

Єдине, хто не скаржився на монотонність, хто не мав часу нудьгувати, але дорогою ціною купував собі враження життя — се були революціонери [...] Але все ж круг їх діяльності був обмежений і засуджений на безгласність, на безвістність. В підземних сферах проходило ціле їх життя і цілий цикл їх діяльності: із інтимних кругів або із кругів, що повинні в коротшому часі стати інтимними, вони не виходили. Коли зі сторони, з інших верств вривалися до них чужі елементи, що нічого спільного з ними не мали, то се не були люди світу, люди якого ширшого життя... якраз навпаки: се були слуги темноти і реакції, се якраз були ті сили, що пильнували скрізь убити життя; досягнувши своєї мети скрізь, убивши життя у всіх легальних його проявах, вони пильнували вистежити всі проявленя життя нелегального та внести також і туди смерть, розтління. [...] І коли після розгрому певні революційні діячі мусіли під примусом сеї грубої сили облишати свою революційну діяльність, то кінець їх був так само не гласний, не відомий для ширшого суспільства, як і ціле життя. Вони кінчали в казематах, застінках, і справа їх йшла в застіночних канцеляріях.

І коли намагалися революціонери вийти зі своєї підземної сфери, вступити в широке життя, представити перед цілим світом свою діяльність — якраз се були виступи, що найбільше страшили реакційне правительство. [...] Не могло се життя урватися; воно могло бути до часу приглушеним [...]. І виринула енергія, потекла нова струя громадського життя якраз звідти, де життя ніколи не умирало.¹⁸

Слова самвидав тоді, звичайно, не вживано, але "гласність" і тоді виступала як головний засіб підтримувати життя проти громадської смерти й "беззвістности".

18. "Гасло часопис РУП". 1903, ч. 2, передова редакційна стаття без заголовку, ст. 1-2.

Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933)

Василь Гришко

I. Історичне підґрунтя явища "українського націонал-комунізму" та політики "українізації" в УСРС

Тим історичним ґрунтом, на якому важливим фактором політичної дійсності України початку 20-х років стало явище "українського націонал-комунізму", була спричинена поразкою Української Народної Республіки (УНР) "переоцінка цінностей" та пов'язана з нею ідейно-політична переорієнтація серед української революційно-демократичної інтелігенції, що була провідною ідейно-політичною силою в УНР. Вихідною точкою в цій переорієнтації було болюче усвідомлення того, що поразка втіленої в УНР мрії цієї (переважно сільської та містечкової) інтелігенції про відповідну їй соціальним і національним ідеалам самостійну українську державу — це була не випадковість, а логічний вислід реальних історичних обставин. Конкретно ж це зводилося до ствердження гіркої правди таких трьох фактів.

Поперше: на час, коли революція 1917 р. в Росії дала українцям винятково добру нагоду, щоб здобути українську державну самостійність, український народ зойно в своїй селянській масі почав через свою освіченішу частину усвідомлювати себе як українську націю, не будши таким чином готовим до належного використання історичної нагоди, бо не був іще на цей час завершеною в своєму розвитку нацією. Подруге: не мавши ні своєї національно-свідомої української аристократії, ні своєї національно-свідомої української міської буржуазії, ні свого національно-свідомого українського індустріально-міського пролетаріату, — бо всі ці суспільні класи в Україні були зросійщені та зрощені з відповідними російськими класами, — українська селянська нація не могла протистояти з успіхом наступові ні одного з трьох російських великодержавницьких централізмів: ні монархічного, ні ліберально-демократичного, ні радикально-соціалі-

Ця стаття являє собою текст основної частини доповіді автора на студійному семінарі "До історії української політичної думки першої половини 20-го сторіччя", що його влаштував Український Демократичний Рух 26 - 27 серпня 1978 р. в українській літній оселі "Верховина" в США.

стичного (тобто — комуністичного), які мали кожний відповідну клясову підтримку в Україні. І потрете: саме факт неукраїнського характеру зросійщених міст і промислових, торговельних і транспортних центрів України — в умовах, коли промислово-технічна цивілізація в Україні була вже в такій стадії розвитку, що надавала їй уже характеру країни індустріальної доби, — саме це виявилось фатальною слабкістю української боротьби за власну державність на початку переможного наступу саме індустріальної доби 20-го сторіччя — зокрема ж у протиставленні такому ідейно-політичному речникові якраз індустріального пролетаріату та міста взагалі, як російська комуністична партія більшовиків.

З такого перегляду причин поразки української боротьби за власну державність логічно випливало шукання такої концепції продовження змагання в цьому ж таки напрямі, що відповідали б реальним обставинам і можливостям нового історичного етапу, який почався для України після остаточної поразки УНР та перемоги більшовиків. Зрештою, й сама ця перемога сталася за допомогою також тих ліво-соціалістичних груп із табору провідних революційно-демократичних партій УНР, які (групи) під назвою "боротьбистів" і "незалежників" стали на позиції українського націонал-комунізму ще на зламі 1918-1919 рр. Але щойно з 1920 р., коли "боротьбисти" за спеціальною угодою з більшовиками через Комінтерн влилися в контрольовану Москвою Компартію більшовиків України (КПБУ), а "незалежники" оформилися в легальну опозицію до неї під назвою УКП (Українська Комуністична Партія), вони своєю політикою з націонал-комуністичних позицій почали змушувати більшовиків потроху "українізувати" і, так би мовити, "усправжнювати" створену ними в Харкові від кінця 1917 р. державно-політичну фікцію "Української Радянської Соціалістичної Республіки", яку на початку 20-х років уконституйовано як нібито "незалежну" та лише "союзну" в стосунку до РСФСР. Власне — в перетворенні Української РСР із фікції на реальний інструмент української політики саме й витворилася та концепція продовження в нових обставинах змагання за українську власнодержавність, яку (концепцію) підказувало саме життя.

Реальну підставу для такої концепції давала тодішня ленінська політика далекосяглих (принаймні на словах) поступок українському націонал-комунізмові у зв'язку з міжнародними та внутрішніми політичними й економічними труднощами більшовиків, перед якими в той час постала така важлива та найтяжча саме в Україні проблема, як привернення на бік більшовицької "радянської влади" селянської більшості — шляхом так званої "робітничо-селянської змички" (єднання). Ці труднощі зумовили

перехід більшовиків від 1921 року на рейки проселянської ліберально-господарської " нової економічної політики" (НЕПу), з якої логічно випливала й нова національна політика, яка в Україні зокрема набула форму "українізації", що з погляду більшовиків означала надання радянській владі в Україні близького селянству українського вигляду — за її мовою й національним складом. А тому, що вирішальне значення в цьому мали відіграти саме місцеві українські комуністи, то це також давало їм історичний шанс для здійснення своєї концепції "української радянської державности" через наповнення наявної її форми відповідним українським національним змістом.

Після того, як відповідними рішеннями 12-го з'їзду більшовиків у Москві 1923 р. політика НЕПу й "українізації" стала законодавчо оформленою державною політикою в Українській РСР, в уряді якої та в усій структурі місцевої радянської влади помітне місце зайняли українські національні комуністи, почалося й серед ширших кіл активнішої частини української інтелігенції значне зрушення політичних настроїв та прямування політичної думки в бік "радянської" концепції як концепції реальної в той час української політики в умовах так званої "пролетарської", а справді комуністично-партійної диктатури в формі, мовляв, "робітничо-селянської влади Рад". Щоправда, державно-політичне оформлення саме тоді Радянського Союзу як особливого типу федеративного зв'язку з Росією Української й інших, мовляв, "союзних" національних радянських республік, досить виразно вказувало на ті рамки, якими обмежено можливості української політики в цій концепції. Але щодо політики як такої великих ілюзій у ширших колах українського суспільства, зокрема ж — інтелігенції, і не було; натомість головні надії поклалися на національно-культурну і господарську політику. Саме на відтинку національно-культурного життя та господарської діяльності зосередилися відтоді зусилля як національно-комуністичної, так і просто льюально-радянської української інтелігенції.

2. "Національно-культурний фронт" як головний відтінок національно-політичної боротьби в Україні 20-х років, та російсько-шовіністична теорія "боротьби двох культур"

Оскільки ділянки національної культури й народного господарства в рамках офіційної програми українізації та НЕПу найбільш імовірно могли бути цілком опановані ініціативною самодіяльністю й творчою енергією українських національних сил, то саме таке опанування й ставало головним завданням часу, що відповідало й головній українській меті в цей історичний

період: завершенню формування української нації та розбудові головних підстав її державности на рівні вимог нової індустріальної доби. Конкретно це означало використання політики українізації й НЕПу з його гаслом "єднання міста й села" для дерусифікації України та виповнення її радянських форм державного життя справжнім українським національним змістом. А шляхом для досягнення цієї мети мала бути посилена праця задля розвитку української освіти, науки, літератури, мови й культури взагалі, виведення української культури зі стану провінційної обмежености, поширення її на індустріальне місто й вищі інтелектуальні та фахові сфери, а також опанування всіх галузей господарської діяльності українським національним елементом, зокрема ж — у процесі неминучого зростання міського, робітничого й інтелігентського сектора українського населення коштом українського селянського сектора, порядком закономірности економічного розвитку країни.

В цьому й сконцентрувалися зусилля тієї національно свідомої й активної — наукової, фахової й культурно-творчої української інтелігенції, що її більшовицька влада з вирішальною допомогою українських націонал-комуністів від 1923 року почала широко залучати до так званого "будівництва Радянської України", поступово асимілюючи її саме в "радянській" суспільно-політичній атмосфері життя й мислення. Цьому також дуже сприяло й те, що в перші ж непівсько-українізаційні роки на "радянську плятформу" стали й такі чоловічі українські національні діячі доби Центральної Ради й державности УНР, як зближені від 20-го року з боротьбистами й УКПістами їхні колишні лідери в партіях українських ес-ерів та соціал-демократів — М. Грушевський та В. Винниченко, з яких перший 1924 року повернувся до Української РСР для наукової праці в Академії Наук, а другий, після невдалої спроби повернутися до політичної діяльности в рамках радянської державно-партійної системи, як письменник був включений у літературне життя Радянської України. Також легалізувалися чи повернулися з еміграції та стали видатними діячами національно-культурної й інших ділянок українського радянського життя й інші чоловічі особистості України доби Центральної Ради та УНР, як, наприклад — лідери партій і прем'єри тієї доби — С. Єфремов, А. Ніковський, В. Голубович, В. Чехівський та інші, аж до військових провідників типу Ю. Тютюнника включно.

Все це впливало на широкі кола української інтелігенції та маси освіченої й освічуваної молоді в тому напрямі, що частинно свідомо, а більше силою логіки самого розвитку українізаційного процесу в умовах непівського економічного піднесення, ці кола й маси ставали щодалі важливішим чинником не лише національно-

культурного, але й національно-політичного значення в українському суспільному *радянському* житті. Зрештою, як тоді це й офіційно окреслювалося, якраз "на національно-культурному фронті" ця боротьба найпомітніше й найгостріше відбувалася протягом усього десятиріччя.

Ця боротьба почалася в першій половині, а з особливою силою розгорнулася в середині 20-х років — передусім у формі теоретичного зудару на форумі партії двох протилежних думок і тенденцій у зв'язку з висуненням великодержавно-шовіністичною частиною більшовиків України теорії "боротьби двох культур", автором якої виступив керівний член ЦК КПБУ — малорос Д. Лебедь, а його підтримали потім, кожен по своєму, керівні діячі російської (тоді вже перейменованої на "всесоюзна" — ВКПб) компартії в Москві — Г. Зінов'єв та Ю. Ларін. Суть їхньої теорії сходила на те, що, мовляв, оскільки українська "місцева" мова й культура в Україні селянська, отже — в соціально-класовому сенсі "дрібнобуржуазна", а "пролетарською" є російська мова й культура (яка до того ж і взагалі, мовляв, є "вища" та "прогресивніша", бо має, мовляв, "інтернаціональний" характер), то з цієї причини партія в Україні мусить не заважати російській мові й культурі, мовляв, "природно" перемагати українську. Отже — партія, за цією теорією, мусила формально зайняти "неутральну" позицію в боротьбі двох мов і культур за гегемонію однієї з них в Україні, але фактично цим самим партія мала б стати на боці, мовляв, "сильнішої" в цій боротьбі та відповіднішої комуністичному "інтернаціоналізмові", російської мови й культури. Практичний висновок із цієї теорії був такий, що, мовляв, політику українізації слід обмежити лише до пропагандивно-політичного використання української мови як, вимушеного на даному етапі, засобу для простого порозуміння з українським селянством, бо поза цим українізація, мовляв, суперечить інтернаціоналістичній ідеології компартії і є в Україні небезпечна, бо фактично означає, мовляв, "петлюризацію" України.

Цю теорію українським комуністам у КПБУ не тяжко було тоді розбити, проголосивши її за "російський великодержавно-шовіністичний ухил", бо вона справді була тоді явним запереченням щойно сформульованої 1923 року 12 всесоюзним з'їздом генеральної лінії ВКПб в національному питанні, де головним була заповіджена Леніним ставка на підтрим у період НЕПу місцевих національних, пов'язаних із селянством комуністичних та взагалі "радянських" сил, а відповідно до цього — трактування саме російського великодержавного шовінізму, а не місцевих націоналізмів, як головної небезпеки. При чому — оскільки речником цієї ленінської лінії в національному питанні від часу 12-го всесоюзного з'їзду виступав Сталін, що саме тоді підбудовував свою

позицію "вождя партії", а противники цієї політики в Москві були "лівими опозиціонерами", то українські комуністи в своїй обороні українізації в той час (у середині 20-х років) були сталінськими союзниками. Тому, наприклад, вирішальну роль у цій обороні відіграв старий (не стільки тоді віком, як партійним стажем з дореволюційних часів) ортодоксальний більшовик-ленінець, що з особистого доручення Леніна був лідером "української лінії" серед творців і керівників КПБУ — Микола Скрипник (який, до речі, був і співтворцем ленінсько-сталінських постанов у національному питанні 12-го всесоюзного з'їзду в Москві).

В атмосфері боротьби в КПБУ проти російського великодержавно-шовіністичного ухилу наприкінці 1924 року дійшло до порозуміння через Комінтерн між КПБУ та, дійовою тоді ще в ролі легальної опозиції, самостійною УКП, яка на початку 1925 р. влилася в КПБУ на таких же підставах, як боротьбисти п'ять років перед тим. Після формально-теоретичної перемоги над речниками великодержавно-шовіністичної теорії "боротьби двох культур", приєднання УКП було, в розумінні речників "української лінії" в КПБУ, другою, практичною перемогою КПБУ.

Однак те, що вважалося за "перемогу" над великодержавними шовіністами в КПБУ, справді цілком не означало дійсної перемоги українізації, в розумінні практичного її проведення в такому масштабі й на такому рівні, як того хотіли й домагалися українські націонал-комуністи. Власне, якраз у зв'язку з побороюванням теорії "боротьби двох культур" виявилось, що в практиці партійний і державний апарат Української РСР, де на вищому — міському, "пролетарському" рівні переважав тоді російський та зрусифікований "малоросійський" і різнонаціональний елемент, дотримувався саме цієї теорії. Бо він був глибоко закорінений у переконанні, що українізація до міста й пролетаріату не стосується.

3. Початок змагання за справжню українізацію та "шумськізм" як ідейний вираз цього змагання

На зламі 1924-1925 років для українських націонал-комуністів стала цілком очевидно потреба починати *справжню* українізацію передусім з українізації (зокрема й чисто фізичної українізації національного складу та керівництва) самої партії (КПБУ), міських центрів її влади, а також — дерусифікації головної соціально-політичної бази цієї влади — міського пролетаріату. Домагатися цього через вищі органи партійно-державного керівництва й узявся приналежний тоді до цього керівництва, від 1924 до 1927 року нарком освіти і також керівник національно-культурної ділянки праці, колишній лідер боротьбистів — О. Шумський.

Звідси й почало впливати на поверхню українського політичного життя в Українській РСР двадцятих років те явище, яке згодом стало відоме під назвою "шумськізм", хоч такого "ізму", в розумінні теоретично викладеної системи думок, справді не було, а були тільки окремі критичні погляди та ділові проекти Шумського щодо конкретно-практичного проведення політики українізації, висловлені переважно на закритих (не лише для ширшого громадянства, а й для масового членства партії) форумах Політбюро та ЦК КПБУ. З дуже вибіркових стенографічних записів, що були в свій час офіційно опубліковані, ці погляди Шумського в зведеному в цілість монтажі висловлених ним у 1926-1927 рр. думок звучать ось так (далі — словами Шумського):

На Україні... партія, що живе російською культурою і провадить своє життя російською мовою, стоїть осторонь і не бере активної участі в українському суспільно-культурному процесі. Цей процес покривається лише тоненькою плівкою комуністів-українців, що не в силах охопити його своїм впливом і ним керувати... Українці в партії затуркані, загнані та становлять собою меншість, навіть арифметичну, не кажучи вже за вплив... У партії панує російський комуніст, який з підозрінням і ворожістю ставиться до комуніста-українця; панує, спираючись на огидний тип "малороса", який в усі історичні епохи був однаково безпринципно-лицемірний, по-рабському дудушний і по-зрадницькому підлабузницький. Він тепер хизується своїм лже-інтернаціоналізмом, бравує своїм байдужим ставленням до всього українського і завжди готовий обплувати його (може, інколи, й по-українському), якщо це дає можливість вислужитися й одержати тепленьке "місечко"...

Такий, приблизно, стан цілої тієї тонесенької плівки комуністів-українців, що плавають на поверхні бурхливого потоку культурного українського відродження. Причина [національно-політичних] хитань цієї плівки комуністів-українців полягає в тому, що партія в цілому не бере органічної активно-творчої участі в процесі українського суспільно-культурного будівництва. Доки цього не буде, доки партія в цілому не буде двигати й керувати цим процесом, доки в нього не буде втягнений пролетаріят, доти неминучі хитання, збочення, доти український суспільно-культурний процес не матиме ясных перспектив свого розвитку...

До цього часу ми трактували українізацію, пояснювали партії її необхідність, як засобу змички з селянством, як необхідну зброю в боротьбі з українським націоналізмом. Таке умотивування необхідності українізуватися не могло, розуміється, запалити партію і передових позапартійних робітників вивчати українську мову й виходити в українське культурне життя й будівництво...

Ми повинні прагнути до такого становища, як у Росії. Там партія охопила всі пори суспільного життя й керує ним, активно діючи в його творчому процесі. В Росії партійні й державні вожді є в той же

час і вождями, керівниками всієї російської суспільності, російської суспільної думки, культури тощо. Там немає цієї мовної стіни між суспільно-культурним процесом будівництва і радянським та партійним керівництвом, як це в нас іще є. Там керівники держави й партії є в той же час керівниками російської радянської суспільності й культури... Отже — на Україні також партія в цілому та її керівники мусять стати й керівниками українського суспільного культурного будівництва, тобто — оволодіти українською мовою й культурою. А для цього треба, щоб партія стала українською за мовою й культурою...

Під українізацією я розумію передусім українізацію партії, та не в тому, щоб українізувати сам партапарат, а партію в цілому, її кадри... Партія також повинна вести активну пропаганду серед робітничої класи, а також і серед російських робітників (на Україні), щоб вони органічно входили в процес громадського життя й культурного будівництва України...

Звичайно, на милування нема силування. Але прагнення до співпраці з українською культурою з російського боку не можна досягнути за умов тієї зарозумілості, зневажливості, іронічного ставлення, висміювання, які мають місце в стосунку до української культури... Треба, щоб змагання між українською й російською культурами на Україні не перетворювалось на боротьбу двох культур. Але це можливе лише тоді, коли з російського боку встановиться толерантне ставлення до української культури та коли її "права громадянства" будуть повністю визнані. В противному ж разі боротьба за ці права неминуча.¹

Ось у таких суто практично-політичних поглядах Шумського на те, в чому має полягати суть процесу українізації та чим має бути сама компартія України в цьому процесі, справді й полягав увесь "шумськізм". Під цією назвою узагальнено підсумок двох (1924-1926) років внутрішньо-партійного змагання Шумського за реалізацію цих поглядів.

Ці погляди в 1926-1927 роках керівництво КПБУ, очолюване тоді вже сталінським висуванцем Л. Кагановичем, остаточно відкинуло, проголосивши це "українським націоналістичним ухилом". Між іншим, велике значення мало й те, що під час висування Кагановича на пост генерального секретаря ЦК КПБУ Шумський, обстоюючи фізично-український склад керівництва, був проти його кандидатури, висуваючи на цей пост тодішнього

1. Цитати взято з таких джерел: Будівництво Радянської України. Збірник [документів національної політики КПБУ]. Випуск I. Харків, ДВУ 1930 (?), ст. ст. 28-30, 106-107, 134-5, 136-140; Е. Гирчак. На два фронти в боротьбі з націоналізмом. Москва, Госиздат, 1930 (Розділ "Шумськізм"); також — М. Скрипник. Статті й промови. Том 2, частина I: "Національне питання". Харків, ДВУ, 1929, ст. ст. 152-155.

голову уряду Української РСР — більшовика-українця В. Чубаря, а на пост голови уряду — боротьбиста Г. Гринька. Слід одначе зазначити, що хоч сукупність цих поглядів Шумського і не мала вигляду теоретично оформленої концепції, проте вона таки була виразом цілком чіткої системи поглядів, центральною і головною тезою в якій була вимога Шумського, що для здійснення справжньої українізації Української РСР треба, щоб компартія України стала для України тим, чим компартія Росії стала для Росії, отже — щоб це була таки українська партія. А це якраз і була та боротьбистсько-укапістська націонал-комуністична теза, яка для виплеканої російською компартією більшовицької більшості КПБУ була дійсно несприйнятним "українським націоналізмом".

4. "Хвильовизм": національний комунізм чи комуністичний націоналізм?

Але справжній зміст "шумськізму" як небезпечного для керованої з Москви КПБУ "націоналістичного ухилу", набув особливого значення в історії української політичної думки не так сам собою, як у зв'язку та на тлі іншого "ізму", а саме — "хвильовизму", до постання якого також посередньо був причетний Шумський, що з позиції свого авторитету в керівництві партії до 1927 року цей інший "ізм" підтримував.

"Хвильовизм", тобто — сума національно-культурних і національно-політичних поглядів видатного українського радянського письменника-комуніста М. Хвильового, виник і, як об'єкт поборювання його ортодоксально-більшовицьким ядром партії, вплив на поверхню українського політичного життя двадцятих років одночасно з "шумськізмом" — між 1924-1927 роками. Хвильовий, відмінно від Шумського й інших націонал-комуністів у КПБУ, ніколи не був боротьбистом, ні укапістом, і до більшовицької партії прийшов безпосередньо з тієї маси збуреної революцією півпролетарської української молоді, яка цю революцію сприйняла своєю свідомістю не крізь чар київського "золотого гомону" національної революції, а крізь червоний відгомін більшовицького "Жовтня" в Харкові. Типовий у той час представник нового покоління українських більшовиків "революційного призову", Хвильовий щойно в Харкові як столиці новоствореної Української РСР, через участь у творенні там нової, за тодішнім окресленням — "пролетарської", української літератури радянського періоду ввійшов у сферу пореволюційної національно-культурної української проблематики. І хоч загальний національно-політичний вплив таких боротьбистів, як В. Еллан-Блакитний та О. Шумський, що керували тоді українським культурним життям і що з ними безпосередньо був близький Хвильовий, можливо й спричинився до

того, що в його комуністичному світогляді центральне місце зайняла саме українська національна проблема, проте це ніяк не позначилося на ньому властивою боротьбістам селянсько-народницькою тенденцією, а органічно поєдналося в ньому з чисто більшовицькою урбаністично-“пролетарською” і помарксистському “західницькою” орієнтацією.

Історична особливість “хвильовизму”, що надала йому особливого історичного значення в розвитку української політичної думки радянського періоду, власне й полягає в тому, що це вже було явище, яке зродилося на ґрунті більшовицької “радянської дійсности” та більшовицької ідеологічної схеми думання, і воно було початком уже чисто більшовицького етапу українського національного комунізму, в якому з’явилися уже початки й того, що можна назвати вже скоріше “комуністичним націоналізмом”. Загальний зміст основних ідей, що становлять собою суть “хвильовизму”, відоміший у контексті тієї літературно-мистецької та культурної проблематики, на тлі якої в основному й висловлено думки Хвильового, але суто політичний аспект “хвильовизму” на цьому тлі загубився, і тому його варто тут окремо виділити. Звичайно, це дуже тяжко зробити, бо навіть і такі загальновідомі гасла виразно політичного звучання, як “геть від Москви” та “орієнтація на Європу”, Хвильовий висунув саме в площині літературно-культурної проблематики.

Зрештою, в суто політичному аспекті “хвильовизм”, як це й підкреслено в тогочасній політичній оцінці його керівництвом партії, був передусім українською (мовляв, “націоналістичною”) версією “теорії боротьби двох культур”, яка в “хвильовизмі” логічно завершилася теорією, за його власним визначенням — “комуністичної самостійности”. Якщо ж виділити у вигляді сконденсованого монтажу те найсуттєвіше, що стосується до поєднання цих двох “хвильовистських” теорій у самих лише найбільш політичних памфлетах Хвильового з 1926 року — “Думки проти течії”, “Апологети писаризму” та “Україна чи Малоросія”, то концепція “хвильовизму” сходить приблизно на таку схему (далі — словами Хвильового):

Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити й вичерпати своє національне (не націоналістичне) офарблення. Це ж національне офарблення виявляється в культурі в умовах вільного розвитку... Мусимо найти найближчі шляхи до її повного виявлення...

Ми виходимо не з сахаринно-народницьких засад, які затримують національний розвиток, а з глибокого розуміння національної проблеми... Треба бити в саму суть. Ми підійшли до відповідального моменту, коли боротьба на літературному [і культурному взагалі]

фронті вступає в нову фазу свого розвитку і набирає суто-політичного характеру... Отже зробимо деякі висновки. Яким же чином пролетаріят [на Україні] буде грати на першу скрипку, коли для нього українська культура і досі terra incognita?.. Таким чином ми прийшли до того висновку, що його вже не раз демонструвала компартія: доки пролетаріят не оволодіє українською культурою, доти нема ніякої певности, що культурна революція на Україні дасть нам бажані наслідки. Отже — ми знову й знову викидаємо бойове гасло: "Дайош пролетаріят!" Ми "требуєм" (по-українськи — "вимагаємо") серйозно поставитися кому слід до українізації пролетаріату...

Що ж нам заважає провести дерусифікацію робітництва? Адже відповідна постанова компартії єсть? Тут дозвольте "почастувати по башке" російського міщанина, бо він (безсмертний!) і є головною перешкодою... Вже час зрозуміти наше гасло "дайош пролетаріят" так, як того вимагає наша політична ситуація. Українізація, з одного боку, є результат переможної волі 30-мільйонної нації, а з другого боку — це єдиний вихід для пролетаріату, щоб заволодіти [на Україні] культурним рухом... Справа в негайній дерусифікації пролетаріату... Взнявши за соціяльну базу дерусифіковану робітничу класу, її інтелігентні верхи розв'яжуть велику проблему культурної революції... пролетарського культурного ренесансу України...

Звичайно, розвиток культури "визначається економічними відносинами". Але в тім то й справа, що ці відносини [в Росії й на Україні] не зовсім "однакові в обох країнах". Вони однакові остільки, оскільки вони однакові в світовому господарстві і оскільки це потрібно для єдиного фронту проти буржуазії. Українська ж економіка не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи зі своєї економіки, зворотно впливає на цю останню, остільки й наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз залишається союзом і Україна є самостійна одиниця. Бо справді: Малоросія вже одійшла "в область преданія". Ми, під впливом своєї економіки, прикладаємо до нашої літератури не слов'янофільську теорію самобутности, а теорію комуністичної самостійности. Правда, ця теорія може наших москвофілів-"європенків" налякати, але нас, комунарів, вона зовсім не лякає. Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна...

Кінець прийшов не тільки "малоросійству", "українофільству" і просвітанству, але й задрипанському москвофільству. Досить "фільствувать" — "дайош" свій власний розум!..

Боротьба за гегемонію на культурному фронті двох братніх культур на Україні, — російської і української, це є та життєва правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою... Коли українська радянська культура робиться в себе на Україні гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною; але коли в боротьбі її проти російського конкурента цю культуру не хочуть зрозуміти, то це вже загрозливе явище, і з цього моменту ми будемо спостерігати

її відхід до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовними: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робімо відповідні висновки...

Чи є Україна колонією, чи ні? Такі розмови ми вже давно чуємо. У наших сучасних умовах — це небезпечне питання. Суспільні процеси, викликані НЕПом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнившись, не помириться зі своїм фактичним, якщо не де-юре декретованим, гегемоном — російським конкурентом. Отже — тут з порожніми фразами далеко не в'їдеш... Ми [партія] мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, яке нині являє собою не лише селянина, але й робітника, і цим назавжди покінчити з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов [на Україні] є ніщо інше, як приховане бажання культивувати те, що вже не воскресне. Цим ми собі створюємо перепони в соціалістичному будівництві. Від цього треба конче якнайшоріше відмовитися... Тільки таке ставлення справи можна назвати серйозним...

Ми являємо собою дійсно незалежну державу, яка своїм республіканським організмом входить у Радянський Союз. І незалежна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна та незламна воля історичних законів, і також тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Якщо якась нація (про це вже не раз писалося) проявляє своє бажання (свою *волю*) протягом віків до виявлення свого організму, як державної одиниці, тоді будь-які спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку — затримують оформлення класових сил, а з другого боку — вносять хаос уже в світовий історичний процес. "Змазувати" незалежність порожнім псевдомарксизмом — значить не розуміти, що Україна буде до того часу пляцдармом для контрреволюції, доки пройде той природний етап, який Західня Європа пройшла в час оформлення національних держав...

Словом — справа йде знову ж таки про органічне вродання нашої партії в *національний радянський рух*.²

Отже — Хвильовий пішов набагато далі від Шумського, поставивши не тільки всі крапки над "і" в порушених Шумським питаннях українізації пролетаріату та перетворення компартії

2. М. Хвильовий. Думки проти течії. Харків, Книгоспілка, 1926, ст. ст. 19-21, 49; його ж — Апологети писаризму в додатку до газети "Вісті ВУЦВК" — Культура і Побут, ч. 13, 1926; його ж — Україна чи Малоросія? — неопублікований памфлет, широко цитований у кн. Е. Гирчак. На два фронта в боротьбі з націонализмом (цит. вище), ст. ст. 59, 62-63, 71-72, а також у кн. А. Хвиля. Від ухилу у прірву. Харків, ДВУ, 1928, ст. ст. 40, 42, 45-46. Див також Документи українського комунізму. Нью-Йорк, Пролог, 1962, ст. ст. 110-131.

України на українську компартію, а й зробив з цього всі відповідні висновки щодо політичного усамостійнення Радянської України на базі її культурного усамостійнення — шляхом українського національного відродження на "пролетарській" соціалній базі та з комуністичним ідеологічним змістом і в союзній системі з іншими радянськими республіками. Але при цьому Хвильовий пішов іще далі, висунувши тезу про неминучість оформлення української державности тим шляхом, яким відбулося оформлення національних держав у Європі, в чому був уже явний натяк на шлях національної революції того типу, який у комуністів називається "буржуазним". І навіть і сам, передбачаючи в зв'язку з цим ходом думок закид партійних ортодоксів, що він, мовляв, "змикається з буржуазією", Хвильовий, ще тільки підійшовши до цієї тези в своїх "Думках проти течії", відразу ж кинув своїм опонентам виклик такою відважною заувагою:

Коли наші погляди в цьому випадку зійдуться з "чаяніями" нашої таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємося.³

Звичайно, Хвильовий, що в той час уже досить розхвилював думаючи частину українського радянського суспільства своєю хвилюючою літературною творчістю й полемікою в літературній дискусії, не менше схвилював і компартію України та її все-союзний центр у Москві. Сам Сталін спеціальним листом до Кагановича започаткував кампанію проти "хвильовизму", і ця кампанія від 1926 року з неослабною інтенсивністю тривала в Україні до кінця двадцятих років, не зважаючи на те, що влітку 1927 року Хвильовий, після заборони його найбільш "хвильовистського" твору — роману "Вальдшнепи", під тиском всесоюзної машинерії партійно-урядової пропаганди змушений був сам засудити свій "хвильовизм" як небезпечний для партії "націоналістичний ухил". При чому — в цій кампанії "хвильовизм" поєднано з "шумськізмом" в одну подвійну цілість під назвою "шумськізм-хвильовизм" — у зв'язку з тим, що Шумський поглядів Хвильового не засудив, а назвав їх в суті правильними, лише невідповідно висловленими. Саме проти Шумського як колишнього боротьбистського лідера найбільше й була скерована вся ця кампанія, в якій більшовицькій ортодоксальній верхівці КПБУ вдалося заангажувати по своєму боці й таких колишніх боротьбистів, як психологічний "малорос-українофіл" радянського типу — А. Хвиля та амбітний і здібний політичний кар'єрист — П. Любченко. Наслідок був той, що в лютому 1927 року Шумського

3. М. Хвильовий. Думки проти течії (цит. вище), ст. 49.

знято з усіх партійних та урядових посад в Україні і, нібито на його власне прохання, переведено на профспілкову роботу в Москві. А Хвильового як рядового більшовика, який ніяких посад не мав, з огляду на його публічне каяття, навіть не виключено з партії, членом якої він залишався аж до свого самогубства.

5. "Боротьба на два фронти" М. Скрипника та його державницька реально-політична "українська лінія"

Після усунення Шумського на його місце наркома освіти й керівника національно-культурних справ в Україні партія поставила свого найавторитетнішого фахівця саме з національного питання, провідника ленінської "української лінії" в часи завойовування більшовиками України — М. Скрипника. Таке безсумнівне посилення авторитетним більшовицьким керівництвом національно-культурної діяльності тодішнього, як це офіційно називалося, "будівництва Радянської України", безперечно, було зумовлене тим фактом, що якраз у цей час ця ділянка набула в Україні першорядного політичного значення, як саме головний відтинок боротьби за реалізацію потрібної більшовикам національної політики. Також, маючи на увазі логічне сприйняття національно-чутливими українцями усунення Шумського та загострення боротьби проти так званого "українського націоналістичного ухилу" як відступу від політики українізації та взагалі від визначеної 12-м з'їздом "ленінської національної політики", керівництво КПБУ саме особою Скрипника як відомого речника і співавтора цієї політики найкраще забезпечило себе з цього боку.

І справді, досить швидко виявилось, що Скрипник не тільки підсилив авторитет партійного керівництва українізації, а й посилив та підніс на вищий, так би мовити, — "державницький" рівень і сам процес українізації. Керуючи цим процесом з послідовно-інтернаціоналістських ідеологічних позицій під гаслом "боротьби на два фронти" — проти російського великодержавного і проти українського місцевого націоналізму, із яких за головну безпеку офіційно вважався (і Скрипник завжди це підкреслював) саме російський націоналізм (бож він, мовляв, викликає порядком реакції на нього націоналізм місцевий), — Скрипник з великим завзяттям узявся здійснювати якраз ті головні національно-політичні завдання "будівництва Радянської України", що їх підкреслювали Шумський і Хвильовий, лише в ортодоксально-більшовицькому їх ідеологічному оформленні. Що це було так, про це свідчить не тільки той загальновідомий факт, що з авторитетом безсумнівного більшовика-ленінця (і в той час також тактичного союзника Сталіна) Скрипник з більшою свободою дій

і тому з більшим розмахом і успіхом реалізував у житті практично те, чого лише домагалися в теоретичній суперечці з більшістю партії опозиційні до неї націонал-комуністи. Про це свідчить також і той (чомусь менш помічений) факт, що справді Скрипник і теоретично спирався в своїй національно-політичній діяльності на такі програмові тези, які він в основному сам же й формулював у процесі боротьби партії "на два фронти" і які були вироблені в дусі практичного компромісу з тими позитивними твердженнями "шумськізму-хвильовизму", які не суперечили "генеральній лінії" партії, але були безкомпромісні щодо російського великодержавного шовінізму.

Ці тези спочатку були висловлені в програмовому виступі Скрипника на червневому пленумі ЦК КПБУ 1926 року, присвяченому справам українізації та розправі з "націоналістичними ухилами" Шумського й Хвильового, а потім були відповідно втілені в програмовому документі цього пленуму під назвою "Тези про підсумки українізації", що справді були вказівними тезами дальшого плану й наряду проведення політики українізації. Скрипник, що виступав на пленумі саме з викладом і коментуванням цих тез, подав їх програмову частину ось так (далі — словами Скрипника):

Перед нами стоїть справа агітації, справа переконування робітників, що їм конче потрібно завоювати знання української мови, справа неминучої необхідности українізації. Економічний розвиток диктує безумовну конечність українізації. Економічний розвиток приводить до шерог пролетаріяту все нові маси пролетаризованого селянства. Міста, що були до цього часу російськими, об'єктивним процесом будуть приведені до того, що вони стануть українськими.

Кляса робітнича тим і відрізняється від інших кіл суспільства, що вона розуміє темп життя і ті причини, що ведуть до цього, і вона свідомо ставить своїм завданням керувати цим процесом. Робітнича кляса України, в тому й російська її частина, аби керувати цим економічно неминучим процесом, повинна зрозуміти свої історичні завдання і оволодіти українською мовою. Росіян-робітників ми можемо привести до оволодіння знанням української мови, до українізації лише шляхом пропаганди, бо адміністративними наказами, примусовими заходами її проводити не можна...

Одночасно ми в своїх тезах беремо курс на збільшення, прискорення переведення українізації... Зараз наші тези дають поглиблене трактування того, що ми розуміємо під українізацією. Партія не погодилася з тим розумінням українізації, згідно з яким — це лише "засіб зв'язку" з українськими масами і передусім із селянством... На одному із засідань Політбюро я визначив, що таке українізація.

Українізація — це діяльність партії та нею керованої радянської влади, щоб пригнічений до часу Жовтневої революції та поневолений український народ, його працюючі маси, організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого пригнічення і розвивати його культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва.

Тези Політбюро є дальшим кроком у поглибленні й поширенні розвитку української культури, що стоїть як завдання перед партією. Ці тези говорять, що ми беремося на своїх раменах піднести дальший розвиток української культури, що це наше завдання — завдання партії і насамперед завдання робітничої кляси. Тези говорять: "Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу". Але ми проти провінційної обмежености. Наші тези говорять: "Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінційної обмежености та рабського наслідування; за створення нових культурних цінностей, гідних творчости великої кляси"... Але партія має робити це не шляхом боротьби й протиставлення іншим культурам, а шляхом будівництва української національної культури як частини міжнародної пролетарської культури.

Перед нами життя, без ніяких застережень, ставить справу так, що українізація, тобто керування цілим життям України, українського народу та відбудовою його культури — це наш партійний обов'язок.⁴

Так представлена Скрипником офіційна концепція українізаційної політики, на чолі якої він з рани керівництва КПБУ став, звичайно в своїй суті була тільки переставленням на реалістичніші рейки в більшовицькій дійсності України в системі СРСР тієї ж самої політики, за яку боровся весь час підозрюваний у боротьбистському націоналізмі Шумський і яку так неполітично гостро ставив у дискусійній формі, збочуючи й справді від більшовизму до націоналізму, Хвильовий .

До речі, в своєму щойно цитованому виступі з викладом програмових тез у справах українізації після засудження й відкинення "шумськізму-хвильовизму" Скрипник закінчив цей виклад таким зверненням особисто до Хвильового: "Ось який шлях нашого культурного будівництва, і цим шляхом повинні йти й ви, товаришу Хвильовий, коли ви хочете йти разом з нами". Це було явне запрошення Хвильового і через нього — всіх його

4. Будівництво Радянської України (цит. вище), ст. ст. 31-34; там же цитована Скрипником постанова про українізацію, ст. ст. 58-65.

численних прихильників серед молодшої української культурно-творчої інтелігенції до співпраці на новому етапі національно-культурної політики, сформульованої й веденої вже Скрипником. А сам Скрипник незабаром після цього зробив дуже значущий крок до співпраці з хвильовистами, виступивши з доповіддю на тему "Підсумки літературної дискусії", головний зміст якої (доповіді) полягав у блискучій обороні заатакованого в пресі харківським більшовиком-москвофілом М. Романовським гасла Хвильового проти культурного москвофільства в українській радянській літературі — "Досить 'фільствувать', — 'дайош' свій власний розум!". Розшифровуючи великодержавно-шовіністичну спробу використати осуд партією хвильовистського гасла "геть від Москви" для апології культурного москвофільства в Україні, Скрипник заявив:

Не в тім зараз справа, що гасло товариша Хвильового "Від Москви — на Захід!" є хибне, а в тім, що товариш Романовський прирівняв до цього й друге гасло Хвильового: "Дайош свій власний розум!". Пленум ЦК КПБУ заявляє: "Партія обстоює самостійний розвиток української культури й виявлення всіх творчих сил українського народу"... Цей шлях є шлях самостійного розвитку українського народу. Так, товаришу Романовський! Партія сама визнала, як єдино правдиве, марксистське й ленінське гасло для розвитку української культури: "Дайош свій власний розум!"⁵

Власне, в дусі цього хвильовистського гасла й реалізував Скрипник у практиці свого керування національно-культурною політикою ним сформульовані тези ЦК КПБУ щодо цього, згуртувавши для цієї праці навколо себе всі українські, а насамперед націонал-комуністичні, сили в партії і поза нею, з широких кіл української інтелігенції, включно з культурно-творчими силами й націоналістичного ґатунку. І можна думати, що коли своїм "само-осудним" листом 1927-го року Хвильовий скапітулював перед генеральною лінією партії, то це він зробив передусім тому, що це була тоді вже близька йому й багатонадійна "українська лінія" Скрипника.

Розгорнувши від 1927 року динамічну українізаційну працю на широкій державно-політичній базі, Скрипник вийшов далеко за межі культурництва, надавши акції українізації справді державницького характеру. Зокрема він поєднав процес мовно-культурної українізації із завданнями розбудови економічних підстав української радянської державности. Згодом, коли в Українській РСР у центрі уваги почала ставати проблема

5. М. Скрипник. Статті й промови. Том 2, част. 1 (цит. вище), ст. ст. 124-125.

індустріалізації, першим великим кроком до якої та її символом у двадцяті роки було започатковане 1927 року будівництво Дніпрельстану (гідроелектроцентралі на Дніпрі), Скрипник у своїй доповіді на форумі централі студентської організації "Пролетстуд України" висунув гасло — "Проти просвітанства — за культуру Дніпрельстану". У цій доповіді, що називалася "Нові лінії в національно-культурному будівництві", головною тезою була така:

Майбутність українського народу не в обмеженості, не в просвітанській культурі — співах, танцях, виставах, а в широкому розвитку процесів індустріалізації країни і перебудови економіки нашої країни... Пролетарська кляса, узявши в свої руки долю українського народу, збудувавши пролетарську державу, розгорнувши величезними розмірами всі питання й завдання української культури, разом з тим пересунула на нові рейки, на інший шлях поставила в цілому обсязі й українську національну проблему. Пролетаріят, прийшовши на історичну арену, висунув нові шереги діячів, нові десятки, сотні, тисячі кадрів української пролетарської інтелігенції. Питання кадрів тепер стає ключем до розв'язання всієї проблеми...⁶

6. Економічно-політичний аспект українізації скрипниківського періоду та логіка появи й актуальність тез М. Волобуєва в цей час

Поставивши головним своїм завданням поєднання процесу українізації з масовим готуванням висококваліфікованих українських фахових кадрів для всіх ділянок української економіки та нової української інтелігенції індустріальної доби, Скрипник особливо дбав за українізацію всієї системи освіти й інтелектуального життя в Українській РСР, щоб українці повністю взяли в свої руки не лише культурне, а й державно-господарське будівництво своєї республіки. А наслідком цього було те, що саме в скрипниківський період кінця двадцятих і початку тридцятих років "українська радянська державність" набувала такого національно-культурного змісту, що вже наближалася до такого стану, коли ставала реальною перспектива перетворення її на дійсну також і в політичному (звичайно — націонал-комуністичному) розумінні українську державність — аж до можливості її майбутнього усамостійнення через реалізацію її конституційного права на вихід із СРСР.

І зовсім не випадково, що саме в zenіті скрипниківського періоду українізації, напередодні переходу СРСР від політики відбудови до політики перебудови народного господарства на базі

6. М. Скрипник. Статті й промови. Том 2, частина II: "Національне питання". Харків, ДВОУ — "Пролетар", 1931, ст. ст. 361-362.

індустріалізації за першим п'ятирічним пляном, що мав початися від кінця 1928 року, в двох числах теоретичного органу ЦК КПБУ "Більшовик України" за той рік з'явилася надзвичайно промовиста економічно-політична праця молодого (в той час 28-річного) харківського науковця-комуніста М. Волобуєва "До проблеми української економіки", — де, власне, й були накреслені економічно-теоретичні підстави конфлікту національно-політичних інтересів Української РСР з великодержавно-централістичними інтересами Росії в системі Союзу РСР.

Слід зазначити, що Скрипник був тоді від Політбюра ЦК КПБУ відповідальним за політичний зміст журналу "Більшовик України" як член його редколегії, в якій ділове редагування журналу виконував протегований тоді Скрипником, недавно лише прийнятий до КПБУ та введений до складу кандидатів ЦК, колишній ідеологічний лідер УКП — Андрій Річицький. Праця нічим не відомого доти рядового члена партії Волобуєва була вміщена в цьому журналі не тільки з відома, але навіть і зі свідомим розрахунком Скрипника; і цей розрахунок він під час обговорення праці Волобуєва в Інституті марксизму в Харкові пояснював так:

Виникає питання: з якої речі ми, тобто — я, член Політбюра ЦК КПБУ, товариш Річицький — кандидат ЦК КПБУ, вся редакція "Більшовика України" — взяли і вмістили в нашому теоретичному органі статтю Волобуєва, тим давши зброю нашим ворогам?... Нам треба виявляти хвороби, лікувати їх, протиставляючи їм правильну ленінську лінію нашої партії. Виявляючи хибні погляди, ми озброюємо партію... Ось у чому причина того, що у повній згоді з Політбюром редакція "Більшовика України" і вмістила статтю Волобуєва, обеззброївши її вміщенням поруч з нею статті товариша Річицького.⁷

Але таке пояснення мало що переконливо вияснює, крім самого того факту, що вміщення статті Волобуєва Скрипник узгодив зі своїм Політбюром ЦК (в якому він тоді щодо цих справ мав необмежений авторитет) та що її "хибний" зміст був відомий редакції (в імені якої Річицький у своїй критичній статті про неї відразу ж скваліфікував її зміст як не просто "хибний", а як "ворожий" і навіть "контрреволюційний"); отже, виходить, що цей зміст і зумовив її вміщення. Зі змісту ж і часу публікації цієї статті, що була фактично відкритим відгуком на ту закриту суперечку, яка відбувалася між російськими та українськими економістами в

7. Цит за кн. "Будівництво Радянської України" (цит. вище), ст. ст. 190-191.

процесі підготовки в Москві всесоюзного плану індустріалізації, виглядає так, що це міг бути й спосіб звернути увагу всесоюзного центру партії в Москві на ту небезпеку, в яку може обернутися її великодержавний економічний централізм супроти України, якщо не будуть належно враховані окремі українські державно-політичні інтереси в національно-економічній площині. А цю небезпеку дуже виразно підкреслено в статті Волобуєва, головний зміст якої зводиться до такої схеми (далі — сконденсований виклад цієї схеми в переказі з частковим цитуванням її тексту:

... Від часів Переяславського договору Україна потрапила в колоніальну залежність від Росії, і до революції 1917 р. вона була в Російській імперії "колонією європейського типу". З російських колоній цього типу Польща й Фінляндія, наслідком революції, оформилися в самостійні держави, а Україна, вже не як колонія, а рівноправна з Росією (РСФСР) республіка, ввійшла до складу Радянського Союзу. Не будучи економічно відсталішою від Росії та не потребуючи підтягуватися до її рівня та під її опікою в СРСР, як це стало потрібним у випадку деяких російських колоній азійського типу, Україна мусить у чисто союзних стосунках з Російською СФСР розвивати свою економіку, як повноцінна державно-політична одиниця, що являє собою окрему економічну цілість. З перемогою ж світової соціалістичної революції, вона має безпосередньо, як самостійна економічна цілість, увійти в систему світового соціалістичного господарства. Але цей факт ігнорують у своєму економічному плануванні великодержавно-шовіністично наставлені всесоюзні економічно-господарські апарати, і це виявляється зокрема в перекроюванні всесоюзними планувальниками території України й розриванні її комплексно-господарської цілості, бо вони трактують Україну, як лише кілька економічних районів "Юга" (Півдня) єдиної "Росії", під якою вони розуміють СРСР. Цей же самий великодержавний централізм виявляється також і в розміщенні промисловості та в розподілі прибутків і видатків за всесоюзним бюджетом на засадах старих російсько-імперських схем, наслідком чого експлуатація української економіки в "загальносоюзних" інтересах російської метрополії в СРСР відсотково не менша від тієї, що була в дореволюційній Російській імперії. З цим Україна не може погодитися.

Отже — перед Україною стоїть проблема ліквідації пережитків її колоніальної залежності від Росії, не усуненої в СРСР. А звідси випливають такі безпосередні практичні висновки (і далі йдуть перелічені в дев'ятох пунктах конкретні пропозиції, що в основному сходять на максимальну децентралізацію стосунків між московським всесоюзним та українським республіканським

рівнями економічно-політичного керівництва й господарювання).
(Далі — дослівно цитую закінчення статті Волобуєва):

Економічне питання — центральна частина національної проблеми сучасності... Ліквідація "провінційального становища" нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продукційних сил, забезпечення її становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточного відмовлення розглядати її як просту суму районів єдиної економіки (СРСР). На цьому боці національної проблеми слід зосередити увагу, щоб небезпечні тенденції конкуренції між двома (українською та російською) економіками в СРСР не було використано ворожими нам силами для роз'єднання великого братерського співробітництва всіх націй. Такий рецидив національної ворожнечі, вже не на мовно-культурному, а на економічному ґрунті — є річ можлива... Не слід забувати, що Україна є не лише "Південь СРСР"; не можна, неприпустимо забувати, що вона й Україна!⁸

Звертає на себе увагу той факт, що в голосній кампанії осудливої критики цієї економічно-політичної праці доти цілком не відомого загалові автора, ім'я якого раптом стало аж надто відомим через охрищення висловлених ним поглядів назвою "волобуєвщина", Річицький і сам Скрипник та такі його ближчі співробітники, як Є. Гірчак та інші, у різних спеціальних публікаціях на тему чергового "українського націоналістичного ухилу" особливо підкреслювали й популяризували те, що в праці Волобуєва було лише в підтексті, як логічний висновок. Річицький у "Більшовику України" писав:

Від такої чорної картини (в статті Волобуєва), що означає колоніальне нидіння України в союзі азійських республік під пануванням російської економіки, тільки й лишається такий вихід, що від Москви, від російської економіки, від методів економічного планування союзних органів (СРСР) треба тікати негайно і безоглядно. Щодо літератури такий погляд уже був висловлений (Хвильовим), але проти волобуєвських поглядів він просто невинний. Єдиний політичний висновок із усієї цієї системи поглядів і обвинувачень — вихід України із Союзу.⁹

8. Переказ і цитати — за текстом статті М. Волобуєва "До проблеми української економіки" в чч. 2 й 3 журн. "Більшовик України" 1928 р. (передрук у кн. "Документи українського комунізму". Нью-Йорк, Пролог, 1962, ст. ст. 132-231).

9. Цит. за кн. "Будівництво Радянської України" (цит. вище), ст. 176.

Скрипник назвав цю ним же фактично й спопуляризовану працю Волобуєва "економічною платформою українського націоналізму", якою, мовляв, "підведено економічну базу під шумськізм-хвильовизм". Та фактично все це передусім давало Скрипникові нагоду під прапором "боротьби проти націоналізму на два фронти", зосереджувати при цьому головний вогонь на фронті боротьби проти російського великодержавного націоналізму — як на словах, так і ще більше на ділі.

А якраз на ділі цю боротьбу Скрипник провадив з досить великим успіхом не тільки до кінця двадцятих років, але й у перші тридцяті роки. Успіх Скрипника полягав у тому, що своїм величезним авторитетом старого більшовика-ленінця він здобув собі настільки домінуюче становище в Політбюрі ЦК своєї партії, що під кінець двадцятих, а особливо на початку тридцятих років він був фактичним керівником, так би мовити — "української політики" цієї партії, бо мав вирішальний голос у всьому тому, що стосувалося до національного аспекту політики КПБУ. А в очах безпартійного українського радянського громадянства він став фактичним, так би мовити "українським комуністичним вождем". Це зокрема стало особливо помітним тоді, коли в зв'язку з його 60-річчям, що припадало на 1932 рік, в Українській РСР дійшло до справжнього таки "культу" Скрипника — "культу", започаткованого офіційним ушануванням його компартією України як старого більшовика, що значною мірою був також "батьком" цієї партії та її "радянської влади" в Україні. Але цей "культ" особливо радо підхопили ті широкі кола української радянської інтелігенції, що практично здійснювали скрипниківську українізацію в системі всіх рівнів освіти і всіх галузей, як тоді казали, — "культурного будівництва" — від масової культурно-освітньої діяльності до найвищих літературно-мистецьких і наукових сфер, включно з Українською Академією Наук, членом якої був і Скрипник. І треба сказати, що коли йдеться про українізацію, то на час 1932 року вона, за кількісними показниками її досягнень, дійшла найвищого рівня свого розвитку, і в цьому цей рік ювілейного "культу" Скрипника був і справді таки роком його заслуженого тріумфу.

7. Тріумф і падіння Скрипника, зеніт і кінець українізації та крах українського націонал-комунізму

Але саме цього року виявилася також і вся ілюзорність як успіхів очоленої Скрипником українізації, так і тріумфу самого Скрипника. Передусім, — розпочата на переломі 1929 й 1930 року примусова колективізація села та нею зумовлена терористична ліквідація під назвою "куркульства" соціально-національної еліти українського селянства, а під назвою "залишків петлюрівщини" —

старшої української національної інтелігенції настільки підірвали сам основний національний ґрунт українізації, що вона як національно-політичний фактор будування "української радянської державности" опинилась у явній суперечності з тогочасною національною дійсністю України. А розгорнута в цей час індустріалізація, в процесі якої, за Скрипником, українізація мала б посилитися за допомогою природної українізації робітничої класи та міського населення через пролетаризацію й урбанізацію українського селянства, — справді, ставши лише причиною руїни українського села, яке було принесене в жертву саме молохові комуністичної ідустріалізації, ввійшла в суперечність з процесом українізації; бо цю індустріалізацію здійснювано не українським місцевим, а московським всесоюзним центром влади, що в ім'я централізації вимагав русифікації.

І справді, в цей час у Москві Сталін уже підготовляв заміну попередньої ленінської національної політики НЕПу на сталінську національну політику "будівництва соціалізму в одній країні", спираючися на російську національну базу. Цей зворот національної політики Москви з усіма своїми фатальними для України наслідками виявився тридцять третього року, коли в стосунку до України висунуено нову формулу національної політики: що головною небезпекою в Україні є вже не російський великодержавний, а український місцевий націоналізм. Саме під цим гаслом в січні 1933 року прибув із Москви в Україну сталінський спеціальний емісар П. Постишев і фактично вчинив у харківському центрі партійної влади України справжній політичний переворот, спрямований передусім проти Скрипника та його української національно-політичної лінії.

Відтак — 1933 рік став роком національної катастрофи України. Поперше — це була катастрофа голодового народо-вбивства, яким фізично вилучено з націотворчого процесу в Україні періоду її індустріалізації кілька мільйонів саме тих мас уже не "куркульського", а колгоспного українського селянства, яке в процесі індустріалізації могло стати джерелом природної українізації робітництва й міст України. Подруге — це була катастрофа терористичного розгрому самої політики українізації, у формі фізичного й морального вилучення з розгри політичних сил в Україні тих сил уже комуністичної та взагалі "радянської" української інтелігенції, що здійснювали українізацію, а також і вихованих у процесі й атмосфері українізації українських фахових кадрів. І нарешті — це була також катастрофа й національно-комуністичної концепції української радянської державности взагалі, — катастрофа, що означала фізичний кінець для ідейних речників цієї концепції (самогубство для Хвильового й Скрипника, розстріли для Шумського, Річицького й десятків інших, знищення в

хвилі масових репресій для Волобуєва й сотень інших), а також морально-політичний кінець і самої цієї концепції, що як концепція реальної української політики в умовах Радянського Союзу зазнала нищівного краху.

Щоправда, побороювання Москвою українських націонал-комуністів — дійсних і потенційних — продовжувалося протягом усіх тридцятих років, аж до початку Другої світової війни; і ще були самогубства й розстріли також тих українських комуністів, що в більшовицькій партії не були опозиціонерами, а тільки — льюльними "націоналами" як, наприклад — колишні боротьбисти П. Любченко, А. Хвиля, Г. Гринько, чи більшовики — В. Затонський, Ю. Коцюбинський, В. Чубар та інші), аж до знищення цілої верхівки керівництва КПБУ й уряду Української РСР між 1937-м і 1939-м роками. Але це вже була тільки одностороння садистична розправа з політичними мерцями, в яких Москві, з переляку перед потенційною небезпекою нових українських ідейно-політичних сил, що виростали вже на ґрунті історичного досвіду українського націонал-комунізму, ввижались привиди можливої "мазепинської зради" в уже близькій світовій війні.

8. Кінцеві висновки з посиланням на Липинського

Які ж висновки можна вивести з історичного досвіду спроб українських національних комуністів здійснити національно-політичні цілі української революції в рамках концепції української радянської державности в системі Союзу РСР?

Тут доведеться пригадати деякі думки ідеологічного антипода українських націонал-комуністів із право-консервативних кіл — В. Липинського. Саме в час формування з ліво-соціалістичних груп провідних демократичних партій української революції націонал-комуністичного руху в 1920 році, Липинський у першій частині своїх "Листів до братів хліборобів" з датою того року писав про це, називаючи це явище "українським більшовизмом", ось що:

Український більшовизм, як вислів чисто клясового робітничого руху, репрезентований досі на Україні нікому невідомими й мало свідомими людьми, тепер, як бачимо, дістає поважніше скріплення від давніх українських соціалістичних кіл. Не бувши ніколи зроду соціалістом, а тим паче більшовиком, думаю, що ми, хліборобигетьманці, можемо з нашого становища цей факт привітати, пожалівши хіба, що він прийшов так пізно... На мою думку всяка клясова організація є організацією творчою, будуючою, а не так, як демократія, руйнуючою. Кляса робітничого пролетаріату в Україні є. Вона буде рости з розвитком нашого фабричного промислу. За демократією українською ця кляса ніколи не піде, і раз вона не буде

мати своєї української організації більшовицької, то вона стоятиме під проводом ворожих нашій нації більшовицьких організацій російських, жидівських і польських, як це й було досі... Трудно наразі зорієнтуватися, чи цей наш новий український більшовизм — це дійсно клясовий пролетарський рух, що в стані прискорити в Україні появу нової творчої аристократії... Коли це дійсно організація української пролетарської кляси, то будемо надіятися, що як російський більшовизм, усунувши здеморалізовану демократію і zdeгенеровану частину старої аристократії, повертає Росії світовий вплив і значення, так само український більшовизм верне Україні державну незалежність і дасть нашій нації нову міць, занапачену в довгих демократичних добах нашої історії.¹⁰

Поминаючи неприйнятний для нас антидемократизм Липинського (в чому він, до речі, був духово співзвучним більшовизмові), мусимо одначе ствердити, що його історично-соціологічна оцінка потенційних можливостей того явища, яке він називав "націонал-більшовизмом", була правильна; як також правильним було і його застереження, що свою позитивну роль це явище могло б відіграти тільки ставши дійсним виразником та організатором української робітничої (пролетарської) кляси. Але сподівання, що таким це явище могло стати силою самого свідомого наставлення на таку роль, було нереальним, бо не було ще тоді справді національно свідомої себе кляси дійсно українського індустріально-міського пролетаріату. Але в цьому не була провина, а було нещастя українських націонал-комуністів, бо наслідком історичної недолі українського народу індустріальний пролетаріат України на час революції зформувався як напів російська, а напів зрусифікована кляса. Тому перед українськими націонал-комуністами після перемоги більшовиків дійсно найпершим і найважливішим історичним завданням стояла саме боротьба за українізацію міського пролетаріату України в рамках української радянської державности.

В такому разі питання стоїть про те, як боролися за здійснення цього завдання наші націонал-комуністи? І тут, знову повертаючися до Липинського, знаходимо в кінцевій частині його "Листів", уже з датою 1924 року, що він, саме в час розгортання вже узаконеної в Українській РСР і практично веденої українськими націонал-комуністами українізації, писав з цього приводу так:

Під більшовицькою владою Україна могла б дійсно зукраїнізуватися тільки тоді, коли б місцеві, правлячі Україною, комуністи

10. В. Липинський. Листи до братів хліборобів. Нью-Йорк, в-во Булава, 1954, ст. 50-53.

розпочали боротьбу з комуністами метропольними за свою владу в Україні, за створення окремої "комуністичної" української держави. Боротьба ця довела б до дійсної українізації навіть тоді, коли б вона велася на початках і в мові російській.¹¹

От саме в зіставленні з цією формулою успішного шляху українізації й треба робити висновки з історичного досвіду спроб українських національних комуністів боротися за українізацію України на базі радянської версії української державности. На жаль, доводиться ствердити, що як боротьбисти, так і укапісти, навіть і тоді, коли вони програмово ставили собі за мету боротьбу за самостійну українську комуністичну державу, справді серйозно й послідовно такої боротьби не провадили, та й саму цю свою програмову мету занадто швидко й без крайньої потреби — ще в час, коли були шанси для такої боротьби — відкинули, влившись на російських (ленінських), тактично підступних умовах до складу підлеглої російській централі більшовицької партії москво-фільського напрямку. В більшовицькій партії вони розпорошилися й поділилися, не маючи чіткої тактично-політичної лінії боротьби за свою мету в протиставленні дійсній, тактично-політичній, а не пропагандивно-політичній лінії російського більшовицького центру щодо України. Звичайно, це прирєкло їх на фактичне співробітництво з російськими більшовиками в їхній антиукраїнській політиці, рокуючи цим на безперспективність і націонал-комуністичні тенденції серед українських більшовиків — типу Хвильового, Волобуєва і нарешті Скрипника.

Тому висновок із їхнього трагічного історичного досвіду, — висновок, що його від часу краху їхніх безперечно позитивних зусиль винесло нове покоління українських політичних сил, зформованих в радянській українській дійсності доби українізації та її передвоєнного розгрому, був та лише й міг бути тільки один: боротися за справжню українізацію спотвореної русифікацією України — значить боротися за українську владу в Україні.

11. В. Липинський. Листи.... (цит. вище), ст. 447.

ДЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

Петро Григоренко

Майже тридцять років минуло з того часу, коли Організація Об'єднаних Націй проголосила 10 грудня Днем Прав Людини. Але тема людських прав лише останніми роками вийшла на перші сторінки світової преси. І то головним чином завдяки тому, що правозахисна боротьба в Радянському Союзі піднеслася на вищий ступінь. Довгі роки відгуки цієї боротьби проривалися на Заході, поза межами емігрантської преси, лише поодинокими спалахами. Але з народженням гельсінкських груп заграва правозахисту в СРСР ударила в очі всесвітові, і він вибухнув під час останніх процесів над діячами гельсінкського руху могутньою хвилею обурення проти потоптання людських прав.

Усім відомі ті багатомільйонні жертви, що їх зазнали всі підсоветські народи в часи громадянської війни і сталінщини. Та ми знаємо, що й за так званої післясталінської "відлиги" багатьом тисячам найкращих синів тих народів довелося заплатити своєю свободою й життям, боронячи права людини і національні права. Влада всіляко приховувала, замовчувала цей рух і свою боротьбу проти нього. Про правозахисників коли й говорили, то тільки як про окремі одиниці, відірвані від народу й морально розтлінні. Але минав час, і рух зростав. Не допомагали ні тюремно-таборові жорстокості, ні психушки, ні наклепи на правозахисників. І владі прийшлося заговорити.

Виступаючи в березні 1977 року на 16 з'їзді радянських профспілок, Л. І. Брежнев, хоча і продовжував називати правозахисників "одщепенцями", однак заговорив про них як про реальну опозицію і звертався до неї з погрозами. Пізніше КГБівський ватажок Ю. В. Андропов у доповіді з нагоди сторіччя з дня народження Ф. Е. Дзержинського продовжив і підсилив ті погрози. Але водночас він примушений був якось пояснювати, чому це так сталося, що через шістьдесят літ після приходу комуністів до влади, коли країна вже "перетворилася на комуністичну", в ній вийшло на поверхню таке явище, як опозиція.

І він "пояснив" це як фізіологічне збочення, як свого роду патологію. Є ж, мовляв, гомосексуалісти... отак і дисиденти.

Але погрози погрозами, брехня брехнею, а головну надію нелюдська тоталітарна влада покладає на державний терор. І розгорнулися тяжкі репресії проти найактивнішої частини правозахисників, насамперед проти членів гельсінкських груп. Ще перед згаданими двома керівними виступами почалися арешти. З середовища Московської гельсінкської групи, включно з робочою комісією розслідування зловживань психіатрією з політичною метою, були заарештовані й засуджені: Анатолій Марченко, Мальва Ланда, Фелікс Серебров, Олександр Гінзбург, Юрій Орлов, Анатолій Шаранський, Володимир Слєпак, Олександр Подрабінек; позбавлений радянського громадянства член Московської і Української груп Петро Григоренко; примушені до еміграції: Віталій Рубін, Людмила Алексєєва, Юрій Мнюх і керівник радянської групи "Амнесті інтернашенал" Валентин Турчин. Таким чином у Московській групі та робочій комісії від первісного складу лишилися тільки двоє: Єлена Боннер і В'ячеслав Бахмін. Але й на них спали за засудом поліційні і адміністративні карі.

В Українській групі заарештовані й засуджені на максимальні терміни ув'язнення Микола Руденко, Олексій Тихий, Мирослав Маринович, Микола Матусевич, Петро Вінс і Левко Лук'яненко. Ті четверо з первісного складу, що ще лишаються в межах Радянського Союзу і не заарештовані — Олесь Бердник, Іван Кандиба, Оксана Мешко й Ніна Строкатова — зазнали багатьох брутальних трусів, допитів у КГБ і різних адміністративних і поліційних покарань.

З п'яťох членів Литовської групи один — Вікторас Петкус — заарештований і засуджений на десять років табору гострого режиму і п'ять років заслання, другий — Тамас Венцлова — позбавлений радянського громадянства, а третій — Антанас Фінкельштейн — примушений до еміграції.

З восьми членів Грузинської групи заарештовані й засуджені четверо: Звіад Гамсахурдія, Мераб Костава, Віктор Рухіладзе, Григорій Гольдштейн, а один — Ізя Гольдштейн — примушений до еміграції.

У Вірменській групі з п'яťох членів заарештовані й засуджені двоє: Шаген Арутюнян і Роберт Назарян.

Одночасово державний терор ударив і по тих, хто співпрацював з гельсінкськими групами, не входячи формально до їх складу. Заарештований вісімдесятьтрілітній голова церкви адвентистів сьомого дня Володимир Шелков, що вже раніше відбув двадцять сім років у концентраційних таборах за свою віру в Бога. Засуджені москвичі — брат Олександра Подрабінека

Кирило Подрабінек, активіст єврейського руху за виїзд до Ізраїлю Іда Нудель і дружина члена Московської гельсінкської групи Володимира Слепака Марія Слепак. У Литві заарештований і засуджений, як і Вікторас Петкус, на десять років таборів гострого режиму й п'ять років заслання Баліс Гаявцкас, відомий литовський правозахисник, що вже раніше відбув двадцять п'ять років концентраційних таборів.

На Україні заарештований відомий письменник Гелій Снегір'єв. Домагаючися від нього "покаянної" заяви, КГБ піддало його тортурам. В наслідок цього йому паралізована нижня половина тіла. Тепер він помирає. Спроби домогтися каяття в Україні застосовують і до інших політв'язнів. Майже пів року (до суду і після нього) фізично й морально тортурували Миколу Руденка, домагаючися каяття. До Києва привозили з табору важко хворих Василя Стуса й Віталія Марченка. Їм пропонували вихід на волю в обмін на каяття (хоч обох цих в'язнів за законом треба було звільнити за станом здоров'я, без жадних вимог). Але, коли вони відмовилися каятися, їх знов повернули до таборів. Вимагали каяття і в Грузії. При тому вживали тортур.

Високого напруження досягнув державний терор у Криму. Люди татарської національності, що роками живуть без прописки, під постійною загрозою виселення з хати, в розпачі. Без роботи, без певного житла, вони живуть в умовах повного безправ'я й відчаю. Муса Махмут, батько трьох малих дітей, якого вже викидали з хати, коли до нього в котрий уже раз ішли міліціонери з дружинниками, облив себе бензиною, вийшов їм назустріч і запалив себе. Жінка лишилася вдовою, діти сиротами. Але чи врятував він їх ціною свого життя від бездушної державної сваволі?

Такі наслідки чергового нападу державного лютування. Це був справжній погром. Із 42 осіб первісного складу всіх гельсінкських груп заарештовано й засуджено 21, позбавлено радянського громадянства 2, примушено до еміграції 6. Разом, отже, 29 членів тих груп фізично вилучено з їх складу. До решти 13 доклали всіх засобів, щоб залякати й дезорганізувати: труси, допити, різні адміністративні політичні і економічні покарання. Удар поширено й на кола, близькі до гельсінкських груп. З цих кіл заарештовано й притягнуто до суду ще шість осіб.

Розлютувавшись, влада вдарила й по діячах культури й науки, що не мали зв'язку з гельсінкськими групами й винні лише в тому, що не хочуть самі в собі задушити свій талант. Позбавлені радянського громадянства талановитий віольончеліст і диригент Мстислав Ростропович, його дружина відома співачка Галина Вішневська, видатний маляр Оскар Рабін, філософ і письменник Олександр Зінов'єв.

Очевидно, що удар такої сили був розрахований на знищення гельсінкських груп, на повне припинення їхньої праці й виключення їх із суспільного життя Радянського Союзу. Що це не вийшло, це не вина радянського уряду, це його біда. Він зайшов так далеко в потоптанні прав людини, що терпіти це вже не можна. І до гельсінкських груп ідуть щоразу нові люди.

Московська група тепер складається з трьох членів-засновників — Елена Боннер, Мальва Ланда і Анатолій Марченко — і п'ятьох, що ввійшли до групи пізніше: Наум Мейман, Тетяна Осіпова, Софія Калістратова, Віктор Некіпелов і Сергій Поліканов. Група не переривала своєї праці й на короткий час. Працює також і робоча комісія з психіатрії, до складу якої тепер належать, крім двох старих членів — Бахміна й Сереброва (тільки повернувся з концтабору), — два нові — доктор Леонард Терновський і доктор (психіатр) Олександр Волошанович.

Поповнився і склад Української групи. До чотирьох членів-засновників — Бердник, Кандиба, Мешко, Строкатова — додалися ще четверо: Віталій Калиниченко, Василь Стрільців, Петро Січко і Василь, його син. Московська, Українська й Литовська гельсінкські групи, крім того, мають своїх членів-представників за кордоном (Людмила Алексеєва, Тамас Венцлова, Петро Григоренко та Юрій Мнюх), які з ними співпрацюють.

Отак іде боротьба за права людини в країнах необмеженої тоталітарної диктатури. На кожного, хто підносить голос проти державної сваволі, спадає вся сила могутньої машини придушення народу. При цьому комуністичні уряди твердять, що за кордоном до того нікому нема діла, що це — внутрішня справа комуністичних країн. Але, коли йдеться про Чиле, Парагвай чи якусь іншу країну, що не користується підтримкою СРСР, то права людини зразу обертаються на питання першорядної міжнародної ваги. Коли сирійські війська входять у Ліван і починають винищувати ліванських християн, то це миротворча акція. А якщо Ізраїль на благання тих християн про допомогу підтримує їх вогнем своєї артилерії, то це зухвале втручання до внутрішніх справ Лівану. Коли розбещене "партизани" Нкомо й Мугабе, діючи з чужої території, радянською зброєю збивають цивільні літаки й нищать мирних людей, в тому числі старих, жінок і дітей, до немовлят включно, то це визвольна боротьба.

І Захід цю гру чомусь приймає. Кубінські війська, озброєні Радянським Союзом, з-під самого носа США їдуть до Анголі, далі до Етіопії і там установлюють комуністичні режими, тепер збираються таким самим чином розв'язати родезійську й намібійську проблеми, а Організація Об'єднаних Націй ніби й не бачить того. Північний В'єтнам з прямою допомогою СРСР захоплює Південний В'єтнам і сотнями тисяч нищить мирне

населення. Камбоджійські "червоні хмери", міцно підтримані Китаєм, кинули свою країну в провалля безперервного жаху, кількість винищених камбоджійців лічиться вже на мільйони. А Організація Об'єднаних Націй знов нічого не бачить і знаходить для обговорення "важливіші питання". Дивись на працю цієї організації, і не покидає почуття, що ті "важливі питання" хтось спеціально добирає, щоб дезорганізувати світову суспільність, відволікти її увагу від дійсно важливого.

Почну з одного прикладу. Майже рік із сторінок газет не сходить справа охоронника з Треблінки Федоренка. Нарешті американський суд відкинув обвинувачення. Не встиг замовкнути голос судді, як справу знов гальванізовано подачею оскарження на вирок суду. Я непримиренний ворог усіх таборів і їхніх наглядачів, а тому, хоч і вірю судові, що розглядав справу Федоренка, не можу і не хочу боронити його; але мене непокоять нинішні розшуки воєнних злочинців. Цього дуже ретельно пильнує КГБ. Щоб сховати свої злочини, треба кричати про чужі. Але я не можу зрозуміти тих людей на Заході, що шукають тільки німецьких воєнних злочинців і дають спокій злочинцям КГБівським. Адже ці винищили ні в чому не винних людей багато більше, ніж Гестапо, і серед їхніх жертв сотні тисяч євреїв. Невже не зрозуміло, що галас навколо Федоренків — димова заслونا над діями КГБ? І хочуть того чи не хочуть особи, що ретельно взялися за те, щоб обов'язково добитися засуду Федоренка, вони виконують одну з запланованих КГБ акцій.

Для КГБ тепер дуже важливо, щоб увага західного суспільства була відтягнена від його, КГБ, діяльності. І не тільки з огляду на минуле. Сучасність треба маскувати не менше. Бо вона вкрай огидна. Державні перевороти, подібні до афганського і південноєменського, готування й підтримка міжнародних терористичних угруповань, подібних до ясир-арафатівських і нкомо-мугабівських, організація таємних убивств діячів правозахисного руху (наприклад, убивство болгарів Владіміра Сімеонова та Георгія Маркова), дезорганізація життя на Заході терористичною діяльністю (як от убивства Шляєра і Альдо Моро), — все це не випадкові дії. Фактично Радянський Союз веде безупинну таємну війну.

Щоб зрозуміти це, треба поглянути на те, як комуністична партія приходила до влади й зміцнювала її в своїй країні. Все, що ми спостерігаємо тепер на міжнародній арені, свого часу випробуване у нас. Взяття заручників задля того, щоб поставити свої вимоги перед безборонним населенням, щоб позбавити його будь-якої можливості спротиву, — широко вживалося в час громадянської війни і після неї. Убивство з-за рогу керівних діячів ворожого стану, непевних спільників та своїх розчарованих

прихильників — теж було. Масовий терор, щоб залякати все населення й позбавити волі до спротиву, — добре пам'ятний всьому світові. Людність СРСР була така настрашена, що влада легко спромоглася відібрати в неї всі права, запевняючи при тому світ, що народ має всі ті права повною мірою.

Суть дій радянських правозахисників у тому й полягає, що вони беруть права, записані на папері, і користуються ними як дійовими. Так, за конституцією громадянам СРСР надається свобода слова й друку, і правозахисники, не звертаючи уваги на те, що далі в завуальованій формі сказано, що для цього треба мати дозвіл уряду, вільно висловлюють свої думки й розповсюджують їх через самвидав і закордонну пресу й радіо, вільно користуються друкowanими творами інших, в тому числі й закордонних діячів. За це їх арештовують і жорстоко карають, хоч формально — не за використання свободи слова й друку, а за якимнебудь фальсифікованим обвинуваченням. Таким чином на своєму власному прикладі, власною свободою, а то й життям правозахисники показують своїм співгромадянам їхнє безправ'я й сваволлю влади, а всьому світові дають приклад мужности в боротьбі з чорною силою, що опанувала їхню країну й змагається за опанування цілого світу.

Тим самим боротьба радянського правозахисного руху становить собою складову частину всесвітньої боротьби з силами світового зла. І з цього погляду ми не можемо вважати, що правозахист на Заході виконує свої спільницькі обов'язки супроти нас. Має рацію Солженіцин, коли каже (в своїй гарвардській промові), що Захід покинув позиції, на яких далі ведуть бої невеличкі групи мужніх людей. Є чимало потверджень цієї Солженіцинової заяви. Одне з них — Београдська нарада.

Београдська нарада, що повинна була підбити підсумки виконанню гельсінкського прикінцевого акту, закінчила свою працю, не сказавши ні слова про те, що Радянський Союз не виконав жадного з прийнятих ним зобов'язань у гуманітарних питаннях. І то, не зважаючи на те, що з Заходу були подані гельсінкськими групами докази цього. Чому так сталося? Не повірили цим доказам? Так хіба в Заході мало своїх спостережень? Взяти хоча б приклад з Пен-кльобом. Останні переговори про вступ до Пен-кльобу Спільки радянських письменників знов закінчилися нічим, — і тільки тому, що Радянський Союз відмовився скасувати цензуру художньої літератури. Хіба це не доказ порушення гельсінкського зобов'язання про свободу інформації?

Але справа не в доказах. Справа в тому, що Захід не хоче конфронтації з Радянським Союзом і робить йому поступки одну за другою. І їхній підсумок чи не гірший від Мюнхену 1938 року.

Подам кілька прикладів.

Відомо всім у світі, що Радянський Союз являє собою велику колоніальну імперію. В ній поневолені комуністичною владою десятки націй. Організація Об'єднаних Націй, скільки існує, має справу з питаннями деколонізації. Але чи вона колинебудь обговорювала проблему деколонізації СРСР? Ні, вона приділяла увагу кому завгодно, навіть деколонізації народів числом у кілька десятків осіб. Не хочу сказати, що малими народами не треба піклуватися. Я за рівність народів незалежно від їх чисельности. Але я проти того, щоб оминати велику імперію й давати їй можливість каламутити воду й ловити в ній таку "рибку", як Конго, Анголя, Афганістан, Етіопія, а також душити нації, включені до її складу й залежні від неї. Такі як Чехо-Словакчина, Польща та інші.

Але верхом знуцання і з здорового глузду, і з Організації Об'єднаних Націй, і з усієї західної дипломатії є те, що в ООН існують держави-привиди: Україна й Білорусь, які виявляють свою державність лише в межах ООН та її органів. Що це за держави (Судан пробував це з'ясувати, але з цього нічого не вийшло)? Чи якийнебудь уряд спробував наладати з ними дипломатичні стосунки? Чи відомо, що це настільки "самостійні" республіки, що навіть не мають права держати в своїх тюрмах і таборах своїх політичних в'язнів?

До чого доходить підлабузництво перед комуністичним тоталітаризмом, показує приклад Всесвітньої ради церков, яка не знайшла кращого використання тих мільйонів доларів, що їй пожертвували вірні, як віддати їх терористам Нкомо й Мугабе, щоб вони могли заплатити Радянському Союзові за ту зброю, якою вони нищать мирних людей і збивають літаки цивільної авіації. Або інший випадок: Митрополит Феодосій, який недавно одержав автокефалію від вірного слуги... ні, не Бога, а московського уряду, — від неканонічного патріярха Пімена, тепер їде до Радянського Союзу, щоб правити там службу Божу. Їде до країни, де релігія задушена, де церковна влада в руках КГБ. Невже не зрозуміло, що це — допомога Кремлеві в його брехні про свободу віросповідання в СРСР?

І дітей вчать відповідно. Нещодавно в американських школах провели опит учнів, хто з чоловіків завдав найбільшої шкоди народам у 20 сторіччі. Відповідь — Гітлер. Не Ленін, не Сталін, а породження їхньої діяльності — Гітлер. Отак і ввійдуть у життя ці діти з викривленим світоглядом.

Дивлячися на все це, мимоволі приходиш до думки, що уряди західних країн уже залякані настільки, що не можуть піднести свій голос в обороні людей навіть у тих випадках, коли, як у Камбоджі, йде до винищення цілої нації. Камбоджійське питання не можна чіпати, бо розсердиться Китай. Куба, В'єтнам, Анголя, Етіопія і ін-

ші подібні країни недоторкані, бо це сфера Радянського Союзу. Міжнародні терористичні групи такі, як ясір-арафатівська і нкомо-мугабівська не можуть бути рушені не тільки тому, що вони під захистом СРСР, а ще й тому, що вони самі можуть послати терористів, щоб зліквідувати негодних їм діячів. Це стосується й до західних терористичних груп. Ну, а СРСР або Китай уже й зовсім чіпати не можна. От і лишається ловити Федоренків, терзати Ліван, тиснути на Ізраїль, Чіле, Парагвай. Важливішої праці в ООН і західніх урядів нема.

Виходячи з сказаного, свій заклик спрямовую не до урядів як таких, а до тих їхніх членів, кому страх ще не запаморочив голову, і до чесної, мужньої частини всесвіту, особливо до вірних усіх віросповідань. Вірю, що вони збагнуть усю силу небезпеки, що насувається на світ. Коли б комуністичному світові вдалося "камбоджувати" вільні країни, це був би кінець світу, страшніший, ніж атомової війни.

На щастя, комунізм не такий сильний, як видається. З середини він гнилий. І це добре доводять світові мої друзі правозахисники. Невеличка їх купка встояла під ударом потужної тоталітарної машини. Влада примушена була відступити і тепер зводить злобний наклеп на засуджених. Радянська преса в один голос кричить, що питання прав людини в СРСР вигадане західніми організаторами "психологічної" війни, що засуджені члени гельсінкських груп та інші правозахисники покарані не за оборону прав, а як карні злочинці. Начебто можна повірити, що групи, які в умовах відсутності свободи інформації зібрали всебічний матеріал про порушення прав людини, були утворені з карних злочинців, 70 відсотків яких покарано, а решта була під слідством. Радянська преса запевняє, що справи розглядалися в відкритих судах і що на таких судах доведено, що підсудні були агентами закордонних спецслужб. В дійсності жадному з покараних навіть не висунено такого обвинувачення. Не дурно газети не цитують вироків, не називають жадного прізвища свідків — тільки перші літери. Адже, коли суд був відкритий, відкриті повинні бути і всі матеріали суду і прізвища свідків.

Читаючи все це, згадуєш східне прислів'я: Собака гавкає, а караван іде. Рух правозахисту в СРСР розгортається. І мені дуже прикро, що я не з моїми друзями з правозахисту, не стою пліч-о-пліч, що "вогонь їм на підтримку" примушений вести зі свого "безпечного далека". Але я знаю тих людей, я вірю в них, я знаю, що вже не тільки вони, а десятки чи може й сотні тисяч радянських людей переступили через жах, якому довгі роки корився наш народ.

Починаючи з 1965 року московські правозахисники виходять на майдан Пушкіна, щоб п'ятихвилинною мовчанкою висловити

жаль за мільйонами тих, хто загинув від сваволі, і показати свою волю до боротьби за права людини, свою солідарність з політичними в'язнями. З 1975 року такі ж мовчазні демонстрації влаштовують і правозахисники Києва, Ленінграду, Одеси. До минулого року ці демонстрації відбувалися в день конституції СРСР. Минулого року, уже без мене, мої друзі вирішили провести ту демонстрацію в День Прав Людини — 10 грудня і далі провадити її в цей день, бо він більше відповідає меті демонстрації.

Мої друзі вийдуть на мовчазну демонстрацію й цього року. Я вірю, що в столицях і інших містах усіх країн світу знайдуться організатори, які закличуть маси трудящих вийти на вулиці й продемонструвати разом з моїми друзями в СРСР свою волю до боротьби проти чорних сил тоталітаризму.

Папа Римський між двома світами

Адріян Каратницький

Коли один з коментаторів американської телевізійної мережі ЕйБіСі, описуючи глядачам у вечірню пору (найбільше число глядачів!) характер новообраного Папи Римського Карла Кардинала Войтили, назвав його "колишнім священиком-робітником" і "християнським соціалістом", то навіть найменше зацікавлений спостерігач не міг не усвідомити того, що конклав кардиналів прийняв цим вибором далекоюсяжне й важливе рішення.

Коли "кардинал-робітник" (так його на архиєпископському престолі в Кракові звали в Польщі) став Папою — це означає багато більше, ніж сам факт, що ось прийшло до перелому у 450-річній традиції вибирати італійця. Мало того, що Карло Кардинал Войтила не італієць, важливіше, що він слов'янин і поляк, має досвід з комуністичним режимом і є, за словами Збігнева Бжезінського, "дуже чулий до проблем робітників".

Вибір нового Папи завжди викликає різні здогади й міркування, — а особливо цього разу. Коли йшлося про Папу Івана Павла I-го, говорилося здебільша про його усмішку, сердечні зв'язки з людьми, бідне походження. Це прикмети, які не йдуть нікому на шкоду, які всіх заспокоюють, але які самі собою не кажуть багато. Але вибір Папи Івана Павла II-го ставить основні політичні питання і може вплинути поважно на стосунки країн Сходу-Заходу й Півночі-Півдня. Хоч не дуже безпечно ворожити про майбутнє, але все таки варт хоч коротко розглянути перспективи, що можуть стати реальними під час урядування нового Папи.

В Італії поява суспільно-прогресивного й антикомуністичного Папи буде поважним викликом комуністам. Ба більше, в усій Західній Європі, а головне у Франції й Іспанії, де єврокомунізм має велику силу, а католицька церква ще більшу, Папа з прогресивними поглядами зможе, протидіючи партійним платформам Берлінгера, Марше й Карію, спростувати закид байдужости щодо суспільних проблем, який підносять противники на адресу демократичних антикомуністичних партій. Якщо італійська партія Християнських демократів відгукнеться на заклик "кардинал-робітника" й докладе більше зусиль до побороювання суспільних недомагань, то це може вийти на велику користь традиційним парламентарним партіям Європи.

У Третньому світі (не-індустріалізовані країни) і в Південній Америці, де живе мало не половина всіх 550 мільйонів католиків світу, прогресивний "сторонній" Папа зможе підсилити рішучість

духовенства здійснити значущі суспільні реформи. Крім того, він зможе допомогти відновити приязні взаємини між урядами радикальних режимів і церковними провідниками в цих країнах, і тим прокласти шлях до релігійно санкціонованих, і тому більш ваговитих революційних змін. В усякому разі, суспільно активні священники в Південній Америці, Африці й Азії будуть правдоподібно жадати від Папи Івана Павла II-го більшої участі в розв'язанні проблем їхніх частин світу.

Однак, найбільший відгомін вибору прогресивного польського Папи матиме в країнах радянського блоку.

Вибір поляка на Папу Римського не може не викликати в керівних колах СРСР особливого занепокоєння з багатьох причин. Такий вибір підносить почуття національної гордості і незалежності між його неслухняними земляками, зміцнює позицію католицької церкви як у Польщі, так і в усіх країнах Східньої Європи та напевно підсилить опозиційні течії проти російського панування в усіх частинах радянського блоку. Не сприятиме заспокоєнню радянських проводирів і те, що польському кардиналові приписують вислів: "національні й людські права — нерозлучні" — твердження з особливим значенням для Радянського Союзу, де більше половини населення складається з незадоволених не-російських народів.

Щобільше, Папа Іван Павло II-ий володіє українською та російською мовами і напевне обізнаний з проблемами приблизно 10 мільйонів католиків у Радянському Союзі. Існує можливість, що він піднесе проблему кількох мільйонів українських католиків східнього обряду, церкву яких примушено піти в підпілля 1947 р. після того, як радянський уряд заборонив її. Енергійний голова в екзилі Української Католицької Церкви Йосиф Кардинал Сліпий напевне порушить це питання в розмові з новим Папою.

У порівняно молодому віці (йому 58 років), Папа Іван Павло II-ий може з успіхом кинути виклик радянській системі в справах суспільних, економічних і духових як у країнах східнього блоку, так і в Третьюму світі. Ясна річ, це може призвести до ґрунтовних змін у стосунках Схід-Захід і Північ-Південь, що в результаті буде на користь тим демократичним силам, які вимагають суспільних реформ.

Кардинали знали вагу свого політичного кроку, коли вибрали з-поміж себе Карла Кардинала Войтилу на Папу Римського. Маючи справу зі зростанням числа вірних не-європейського походження, кардинали вибрали особу, суспільні погляди й національна приналежність якої показують, що церква дбає за проблему світового голоду й злиднів — духових і матеріальних. Символічність їхнього вибору і того, що за ним криється, не можна не побачити.

СВЯТИНЯ ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА

(ТЕАТРОВІ "ЛЯ СКАЛЯ" ДВІСТІ РОКІВ)

Роман Савицький

I. Moderato festevole

"Само лише ім'я 'ЛЯ Скаля' символізує італійську оперу; цей театр — серце, емблема міста Мілян", писав Вільям Вівер.¹

Як кожний, зрештою, театр, "ЛЯ Скаля" мав у своїй історії часи творчих піднесень та роки підупаду. Проте роки світлої слави переважають, і провідна роля цього театру у світі опери нині незаперечна. Цього 1978 року "ЛЯ Скаля" святкує своє 200-ліття ювілейними виставами, розкішними книжковими виданнями, як також величезною виставкою у мілянському Паляццо Реале.

Властивістю "Скалі" є її мистецький стандарт. Р. Джейкобсон писав, що тоді, коли рівень багатьох театрів міняється, "Скаля" втримує постійний "золотий стандарт", не зважаючи на іноді не сприятливу мистецтву політичну атмосферу.² Цей рік приніс святкування не тільки довгого й славного минулого, але й визнання блискучої сучасності і (як запевняють) такої ж будучини театру. Бож рівневі "ЛЯ Скаля" під теперішнім музичним проводом Клявдіо Аббадо (диригент театру від 1968 р.), з участю найбільших співаків світу, можна позаздрити.

Ювілейний рік і мілянські святкування підкреслюють, що "Скаля" в минулому і тепер це щось більше, ніж звичний оперний театр. Можна б довго писати про участь "Скалі" в бурхливій історії Міляну. Але театр діє не тільки в Міляні. Турне "Скалі" до СРСР, до Ковент Гардену (Англія), до світової виставки 1967 р. в Монтреалі чи до Центру ім. Кеннеді у Вашингтоні — завсіди подія, що виходить на чільні сторінки світової преси. Театр має також

1. William Weaver. 200 Years of La Scala..., "Opera News", липень 1978, ст. 11-16.

2. Robert Jacobson. Viewpoint, там таки, ст. 9.

світлу традицію виїжджати до провінції, до скромніших заль, інколи й до фабрик, щоб передати туди музично-театральне мистецтво так само, як він пропагує його в своїй 200-літній кремово-золотій і червоній плюшовій залі.

Скрізь "Скала" — це власний і рідкісний спосіб музично-театрального вислову. Це найдосконаліше втілення довгої і ціненої традиції мистецтва співу в його найвишому прояві.

До цієї святині оперного мистецтва приходили з поклоном своїй музі найбільші її жерці: вокалісти Рубіні, Тамбуріні, Грісі, Малібран, Карузо, а з-за кордону — Патті, Мельба, Шаляпін, Флягстад, Каллас; з композиторів — Боїто, Джордано, Піццетті, Россіні, Пуччіні, Леонкавалло, Доніцетті. Тут уперше відкрито композиторський геній Белліні та Верді.

Правда, композитори "молодої школи" кінця 19 сторіччя, як Пуччіні, Масканьї, Леонкавалло чи Чілеа властиво виробили собі ім'я в інших театрах Італії. Історія вирішила теж, що твори Вагнера чи Берга вперше виставлялись не в "Скалі", а в інших театрах Італії. Але скоріше чи пізніше "Скала" відкривала свої двері для них.

Щоб краще вчутися у вагу, в історичність сцени "Ля Скаля" як центру поперше італійської, а не менше світової опери, пропонуємо (неповну) таблицю світових прем'єр у цьому театрі:³ Белліні: "Норма" Боїто: "Мефістофель"; "Нерон" Верді: "Льомбардці"; "Набукко"; "Фалстаф"; "Отелло" Доніцетті: "Люкреція Борджа"; "Джемма з Вержі" Джордано: "Андреа Шеньє" Каталані: "Ля Валлі" Леонкавалло: "Заза" Монтемецці: "Любов трьох королів" Піццетті: "Дебора і Джаель"; "Брат Герардо"; "федра" Понк'еллі: "Джоконда" Пуленк: "Діялоги Кармеліток" Пуччіні: "Мадама Баттерфлай"; "Турандот" Россіні: "Спробний камінь"; "Турок в Італії" Франкетті: "Джерманія".

Не все й не завжди було рожеве в праці "Ля Скаля" — згадати хоч би конфлікт з Верді, що тривав чверть століття, від 1845 до 1869 року. Але він закінчився тріумфальним поверненням композитора до мілянського театру. Якщо одначе оминути тимчасові збочення на манівці, праця театру характеризується подивугідним умінням поєднати традицію, яку "Ля Скаля" гордо зберігає й плекає, з новаторством. В засаді театр не цурався нових подувів, і від бароккової опери приходив до стилю бель канто, до веризму і до сучасних авангардних течій. Характеристичний найновіший приклад — "Al gran sole carico d'amore" (До великого

3. David Ewen. Encyclopedia of the Opera. Нью-Йорк, 1955, ст. 502. Kobbe's Complete Opera Book, edited and revised by the Earl of Harewood. Нью-Йорк, 1972.

сонця з вантажем любови) Люїджі Ноно (1975). Ультраконтроверсійний твір, що його навіть важко назвати оперою, бо це радше експеримент у створенні новочасної комуністичної "обідні" з текстом, що являє собою монтаж з усіх "святих" комуністичної "церкви" від Маркса до Че Гевари, і з атональною музикою, не промостив собі шляху майже до жадного іншого оперного театру, але був замовлений і виведений у "Ля Скаля". Не входимо тут в оцінку, варт чи не варт було виставляти цей твір. Важить у нашому контексті тільки підкреслення того, що театр примістив цей твір поруч усіх стилів традиційної опери від бароккової до Ваґнера й Берґа. Так само в сценічній реалізації вистав "Ля Скаля" має вистави стилізовані, як от "Попелюшка" Россіні, реалістичні типу "Сімоні Бокканеґра" Верді й абстрактно-експериментальні типу незвичайного "Макбета" Верді, поставленого провідним режисером театру Джорджо Стрелером як абстрактна трагедія пристрастей, вирвана з будь-якого історичного контексту, показана на срібно-чорному тлі, що навіть не натякає на якінебудь щоотландські замки чи пейзаж.

II. Andante con espressivo

"'Ля Скаля!'⁴ Скажіть же нам: чи є десь хоч один справжній співак у світі, щоб не мріяв — бодай раз в житті виступити на сцені цього славного театру? Немає такого! Є сотні-сотні співаків, що з цією мрією сходять зі сцен, із цією мрією вмирають. На сцені театру 'Ля Скаля' виступали наші зорі: Олександр Мишуга, яким і досі старі італійські майстри захоплюються і своїм учням на приклад ставлять; виступала славна Соломія Крушельницька, Модест Менцінський. В їх сліди пішла Євгенія Зарицька".

Так із захватом писав 1943 р. журналіст Михайло Островерха.⁵ Перше, ніж перейти до участі Є. Зарицької у "Скалі", мусимо ствердити, що сучасна історія музики не дала остаточної відповіді на запитання, співали в "Скалі" Мишуга і Менцінський чи не співали. Твердження Островерхи треба вважати в найкращому випадку передчасним; вже наявна поважна література вказує, що ці два співаки дійсно виступали в Італії, однак даних про їх виступи у "Скалі" не виявлено досі жадних.

Подібне можна сказати про інших вокалістів 19-го століття. Відомо, що видатний тенор Микола Іванов виступав у Фльоренції й Неаполі, але досі ніхто не писав про його виступи у "Скалі". Його сучасник — бас С. Гулак-Артемівський, (композитор славного

4. "Скаля" означає *сходи*, а також музична *гама*.

5. Михайло Островерха. Дещо про Євгенію Зарицьку, "Наші дні", січень 1943.

"Запорозця за Дунаєм") теж виступав був — у Фльоренції. Зрештою, коли молодий ще Артемовський був в Італії, він ще тільки вдосконалював свій голос. Список видатних українських співаків, що обминули "Ля Скаля", можна б продовжити.

На труднощі натрапляють також наші сподівання, що сцена "Скалі" не була чужою композиторові Д. Бортнянському. Як вказує Маценко,⁶ Бортнянський жив в Італії одинадцять років (від 1769 до 1779), отже, його останні роки там припадають саме на час будівництва й відкриття "Скалі". Маценко згадує цікавий факт, що по від'їзді Бортнянського з Італії його ім'я як оперного композитора потрапило до одного мілянського альманаху за рік 1783.⁷ Чи цей альманах охоплював лише мілянські вистави, чи цілу Італію, не можемо зараз сказати, бо згадане видання — бібліографічна рідкість. Все таки не виключене, що бодай одна з трьох опер Бортнянського, написаних тоді в Італії і виставлених у Венеції та Модені, потрапила до "Скалі". При таких досліджах треба мати на увазі, що офіційна назва "Скалі" у її початках була не "Театро аля Скаля" як нині, а "Нуово Реджо Театро Дукале". У іншого дослідника, Доброхотова, знаходимо речення, яке вказує, що Мілян не був чужим містом для нашого композитора:⁸ "Треба згадати Мілян, де Бортнянський знайомився з чудовими оперними театрами". Ми не знаємо подробиць цього знайомства, але можна здогадатися, що воно відбувалося за посередництвом визначного італійського композитора Б. Галюппі, учителя Бортнянського. Це тим більше правдоподібне, що опери Галюппі саме тоді йшли в Міляні та Венеції.

Але вернімося до Євгенії Зарицької, яку згадав був Островерха. Вона дійсно була у невеликому числі щасливців, що дійшли сцени "Ля Скаля". У 1940 році меццосопрано Зарицька дебютує в "Ля Скаля" в опері "Козі фан тутте" Моцарта в ролі Дорабелли.⁹ Калина Угрин¹⁰ вважає цей дебют "сенсаційним". Від цього виступу в "Скалі", починається дорога Зарицької в світ вокального мистецтва.

Згодом співачка повертається до "Скалі", щоб виступити в

6. Павло Маценко. Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський. Вінніпер, 1951, ст. 5.

7. *Indice de' teatrali spettacoli...* 1-14. Мілян, 1780-1796.

8. Б. Доброхотов. Д. С. Бортнянский. Москва-Ленінград, 1950, ст. 6.

9. Хоча до того часу співачка виступала вже в інших театрах Італії, виступ в "Скалі" вважається за її формальний оперний дебют. Його згадує сама співачка на програмках своїх концертів, напр. у нью-йоркському Тавн Гол 1958 р.

10. Kalena Uhryn. Rencontre avec Eugenia Zareska. — "Bulletin Franco-Ukrainien". Париж, ч. 14, квітень 1963.

опері "Воццек" А. Берґа (роля Марґарет), а далі в романтичній опері Римського-Корсакова "Оповідання про місто Кітеж", у партії підлітка.¹¹ У "Ля Скаля" співакці щастило; довідник вокалістів пера Куча і Ріменса¹² подає, що виступи Зарицької в "Скалі" були "особливо успішними".

В мілянській "Скалі" у 1950-их рр. виступала теж інша видатна солістка, меццосопрано Іра Маланюк.¹³ Цюрихська газета "Таґес Анцайґер" 10 березня 1954 р. сповіщає про майбутню появу Маланюк у Міляні. Співачку запрошено до "Скалі" співати у Ваґнеровій музичній драмі "Занепад богів" у ролі Вальтравте. Виступ Маланюк пройшов з повним успіхом: з-поміж прихильних рецензій слід згадати газету "Міляно Сера" з 9-10 березня 1954 р. Відповідно "Ля Скаля" заангажувала артистку на додаткові виступи в квітні і травні 1954 р. Маланюк виступала тоді в ролі Ольги в опері "Євґен Онеґін" Чайковського, співаючи італійською мовою.

Найкращі успіхи мала в "Ля Скаля" Соломія Крушельницька, одна з найбільших співачок 20-го століття (лірико-драматичне сопрано), яка й студіювала в Міляні. Крушельницька створила в "Скалі" чотири зовсім нові заголовні ролі; дві опери вперше ставилися в Італії, а дві інші були світовими прем'єрами.

Опери Ріхарда Штрауса, "Саломея" та "Електра", заголовні ролі яких Крушельницька виконала вперше в Італії для "Скалі", належать до найбільших успіхів Крушельницької.¹⁴ Довідник Куча і Ріменса зазначає одначе, що співачкою взагалі дуже захоплювалися в "Скалі", де вона виступала теж як Ізольда в музичній драмі "Трістан та Ізольда".¹⁵

Італійська прем'єра "Саломеї" (лібретто за Оскаром Вайлдом) відбулася в "Скалі" 21 грудня 1906 р. Фактично це була генеральна проба в бездоганному й викінченому виконанні солістів під керівництвом Артуро Тосканіні. Ішлося про те, щоб

11. Eugenia Zareska. Repertoire Operas. Проспект виконаного оперного репертуару з місцями виконання, з відручними позначеннями співачки (Ротатор, 2 ст.).

12. Karl Josef Kutsch and Leo Riemens. A Concise Biographical Dictionary of Singers from the Beginning of Recorded Sound to the Present. Translated from the German [Unvergängliche Stimmen], expanded and annotated by Harry Earl Jones. Філяделфія, 1969, ст. 484.

13. Kutsch and Riemens, ст. 268.

14. У своїй праці "Українська музика; історично-критичний огляд" (Мюнхен, 1963) А. Рудницький писав, що Крушельницька була першою інтерпретаторкою цієї ролі в прем'єрі "Саломеї" в "Ля Скаля". В дійсності світова прем'єра опери вже відбулася в Дрездені, і Крушельницька була першою інтерпретаторкою цієї партії лише в Італії.

15. Kutsch and Riemens, ст. 232.

виграти перегони за прем'єру з іншим театром, у Туріні. Для цього генеральну пробу переіменовано на відкриту виставу, на яку запрошено велике число спеціальних гостей.¹⁶ Про цю визначну подію згодом писав Джуліо Гатті-Казацца, директор "Скалі" та Метрополітальної опери в Нью-Йорку: "Тосканіні працював над оперою "Саломея" з найбільшою дбайливістю. Після відповідної кількості проб оркестри та вокального складу твір був настільки відшліфований, що вже на першій зведеній пробі вся опера йшла без єдиної зупинки від початку до кінця..." І далі: "Я розповів про успіх Тосканіні Ріхардові Штравсові, коли той приїхав до Міляну, щоб послухати свою (до речі, дуже важку) оперу. Штравс спочатку не повірив. Проте так воно й було. Опера "Саломея" справила чудесне враження. Тосканіні був як Тосканіні. Саломеєю була Крушельницька; вона була дуже цікавою Саломеєю і кращою за всі інші".¹⁷ Варто нагадати, що й Карузо був дуже високої думки про виступи Крушельницької; він назвав її "божественною".¹⁸

Як відомо, через еротичний сюжет, опера згодом стала предметом гострої полеміки і до багатьох міст не мала доступу. Та можна припустити, що, власне, її перші вдали вистави в Італії спричинилися до того, що "Саломея" остаточно перемогла й ввійшла в сталий оперний репертуар світу.

Другою оперою Штравса, в якій виступала Крушельницька в заголовній ролі, була "Електра" (текст Гуго фон Гофманстала за Софоклом). Світова прем'єра цього твору відбулася в Дрездені у січні 1909 р.; вистава, у якій виступала Крушельницька у квітні 1909 р., була першою в "Скалі", першою в Італії, і першою італійською мовою. Знову великий успіх. У своїй записній книжці Р. Штравс нотував: "Співачка з Міляну Крушельницька з надзвичайною вокальною майстерністю виступала в ролі як Саломеї, так і Електри...".¹⁹ А до свого лібреттиста фон Гофманстала Штравс писав 21 квітня 1909 р. з Гармішу: "Вистава 'Електри' в Міляні була несподівано вдалою. Виступ Крушельницької був першорядним з

16. George R. Marek. Toscanini. Нью-Йорк, 1975, ст. 75. Головащенко помилково наводить дату 24 грудня 1906 як день першого тріумфу "Саломеї". Див. його "Соломія Крушельницька; спогади, матеріяли, листування". Вступна стаття, упорядкування, і примітки Михайла Головащенко. Частина перша: спогади. Київ, 1978, ст. 39.

17. Giulio Gatti-Casazza. Memories of the Opera. Нью-Йорк, 1941, ст. 12-13.

18. Цит. праця Головащенко, ст. 351.

19. Цит. праця Головащенко, ст. 154, 380. Редактор нотує, що одержав ксерокопію сторінки з записної книжки від сина композитора, Франца Штравса.

будь-якого погляду... Я ніколи ще не чув, щоб цю оперу співали так добре".²⁰

При іншій нагоді Штраус висловився, що Крушельницька була "досконалою в ролі як Саломеї, так і Електри". Про це писав Вільям Манн, додаючи від себе, що таке виконання є "рідкісне досягнення".²¹

Останньою оперою Франческо Чілеа була "Гльорія" (лібретто А. Коляутті). Згідно з музичним словником Грова цю оперу виставлено з великим успіхом у "Скалі" 15 квітня 1907 р. Заголовну роль в цій світовій прем'єрі співала Крушельницька.

Другою світовою прем'єрою, у якій Крушельницька співала головну роль, була вистава опери "Федра" Ільдебрандо Піццетті (що залишив між іншим незакінчену оперу "Мазепа"). Лібретто "Федри" написав Габріель д'Аннунціо на основі своєї трагедії. Прем'єрою в "Ля Скаля" 20 березня 1915 р. диригував відомий Джіно Марінуцці.²²

Визначна італійська оперна співачка Джулія Тесс-Армані писала, що Крушельницька в "Федрі" "з блиском виконала заголовну роль". Вона підкреслювала в Крушельницької "вишуканість, чарівність і силу вокального обдарування". Тесс-Армані пригадувала, що "того сезону в "Ля Скаля" ставили також "Льорелею" А. Каталяні з постійною участю Крушельницької: "Я прийшла послухати її і була ще більше вражена досконалістю вокальної техніки та справді божественною красою гри".²³

Про Крушельницьку і її роль в "Льорелеї" багато років пізніше Тосканіні висловився так: "Неперевершена співачка, чарівна жінка! Яка чудова Льорелея! Якою вона була милою і прекрасною!".²⁴

Ролі Федри і Льорелеї були великими тріумфами Крушельницької, але й водночас останніми виступами в "Скалі" та її останніми театральними виступами взагалі. Від того часу багато років Крушельницька присвячувалася виключно концертуванню.²⁵

20. Correspondence between Richard Strauss and Hugo von Hofmansthal 1907-1918. Translated by Paul England. Нью-Йорк, 1927, ст. 32.

21. William Mann. Richard Strauss; a Critical Study of the Operas. Нью-Йорк, 1966, ст. 73.

22. The International Cyclopedia of Music and Musicians, edited by Oscar Thompson. Seventh edition — revised, edited by Nicolas Slonimsky. Нью-Йорк, 1956, ст. 1415. Більше деталей у книжці Guido M. Gatti. Ildebrando Pizzetti. Лондон, 1951.

23. Цит. праця Головащенко, ст. 182, 383.

24. Цит. праця Головащенко, ст. 45.

25. Гвідо Маротті. Спогади про Соломію Крушельницьку..., у цит. праці Головащенко, ст. 115.

III. Allegro sostenuto

Після короткого погляду на українців у "Ля Скаля" може буде доречно провести читача через деякі характеристичні дати з багатой історії театру. Сама стисла хронологія виконає це завдання.

- 1776 Пожежа знищує мілянський "Театро ді Корте". Згідно з декретом імператриці Марії Терезії почато будувати новий театр на місці колишньої церкви св. Марії "аля Скаля", театр, який з часом перебере назву церкви. "Театро аля Скаля" або коротко "Ля Скаля" — театр за неокласичним проектом архітекта П'єрмаріні, найкоштовніший та найкращий свого часу.
- 1778 З серпня театр відкривається оперою Антоніо Сальєрі "Європа впізнана". Присутні захоплені конструкцією та акустиккою залі.
- 1788 Друкується перший сезонний проспект. Залу освітлюють 996 газових ламп, а сцену — 84.
- 1812 Початок вистав опер Россіні.
- 1817 Алессандро Санквіріко починає 15-літню працю головного декоратора, утверджуючи крізь роки провідну роль "Скалі" в сценічному оформленні у стилях барокко, класицизму і романтизму.
- 1822 Перші успіхи Доніцетті, який написав був разом 5 опер для "Скалі".
- 1826 Белліні запрошений до "Скалі". Протягом наступних десятих років сім опер Белліні йдуть 215 разів.
- 1839 Починається довга й блискача кар'єра Верді.
- 1867 Грунтовна перебудова театру.
- 1868 Нова опера Боїто "Мефістофель", зазнає повного фіяско.
- 1873 Вперше виставлено твір Вагнера ("Льєнгрін") італійською мовою.
- 1878 Диригент Франко Фаччо з оркестрою з 120 осіб розпочинає серію симфонічних концертів, які донині становлять складову частину мистецької програми "Скалі".
- 1883 Електрика замінює газові лампи.
- 1895-1898 Колишній мілянський студент, польський бас українського роду Адам Дідур виступає 4 роки у "Скалі".
- 1897 Джуліо Гатті-Казацца — директор театру; Артуро Тосканіні постійний диригент; між співаками — Карузо, Бончі, Дзенателло, Таманьйо.
- 1904 Провал опери "Мадама Баттерфляй", яку проте виставляють успішно кілька місяців пізніше в місті Бреша з участю Соломії Крушельницької в головній ролі.
- 1906 21 грудня італійська прем'єра опери "Саломея" Р.

- Штравса з участю Крушельницької в заголовній ролі і під диригентурою Тосканіні.
- 1907 15 квітня світова прем'єра останньої опери Франческо Чілеа "Гльорія" з участю Крушельницької в заголовній партії.
- 1909 У квітні італійська прем'єра "Електри" Р. Штравса; заголовна партія у виконанні Крушельницької. Виступи Крушельницької в ролі Ізольди ("Трістан та Ізольда" Р. Вагнера; точний рік невідомий).
- 1910 Тулліо Серафін — головний диригент.
- 1913 Закладено Музей "Ля Скаля", найважливіший оперний музей у світі.
- 1914-1915 Вистави опери "Льорелея" Альфреда Каталані з постійною участю Крушельницької в головній ролі. 20 березня 1915 р. світова прем'єра опери-трагедії "Федра" Ільдебрандо Піццетті; головна роля в інтерпретації Крушельницької.
- 1920-1929 Модернізація сценічної техніки; вистави під музичним проводом Тосканіні; один з найблискупіших періодів театру.
- 1943 Альянтські нальоти нищать залю театру та строї й декорації коло ста опер.
- 1946 Після часткової відбудови театр відкривається 11 травня оркестровим концертом під проводом Тосканіні — першим із десяти таких концертів-бенефісів на повну віднову "Скалі". Між новими солістами — Рената Тебальді.
- 1950 Виступає Марія Каллас. Диригент Вільгельм Фуртвенглер керує першою повоєнною виставою "Перстеня нібелюнгів" Р. Вагнера. К. Флягстад у ролі Брунгільди.
- 1951 Дебютує диригент Леонард Бернштайн; Карло Марія Джуліні — постійний диригент.
- 1955 Відкриття "Ля Пікколя Скаля", меншої залі на 500 місць для камерних і експериментальних опер.
- 1961 Солістка Київського театру опери та балету сопрано Євгенія Мірошниченко студіює у театрі.
- 1963 Герберт фон Караян проводить "Реквіємом" Верді з участю Леонтіни Прайс.
- 1963-1964 Соліст Київського театру опери та балету тенор Анатолій Солов'яненко стажує при "Скалі" в Дженнаро Барра.
- 1968 Клявдіо Аббадо — постійний диригент.
- 1970-ті рр. Соліст Метрополітальної опери в Нью-Йорку українсько-американський бас Павло Плішка виступає в "Скалі". Солістка Большого театру меццосопрано Рената Бабак виступає в ролі Марфи ("Хованщина" М. Мусорг-

ського, 1973).²⁶ Соліст Большого театру бас Євген Нестеренко заходами диригента фон Караяна виступає у новій (1978) постановці "Дон Карло" Верді, замінивши болгарського баса Гяюрова в ролі Філіппа II, короля Еспанії. Перед тим Нестеренко виступав теж в інших операх.²⁷

1978 Виставка п. з. "200 років 'Ля Скаля'".

26. Maria Rich, ed., *Who's Who in Opera*. Нью-Йорк, 1976, ст. 21.

27. Maria Rich, ст. 387.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРАНЦ МООР

(ДО 125-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ВЛАДИСЛАВА КАЗІМІРА ПЛОШЕВСЬКОГО)

Валеріян Ревуцький

З вклейки до першого тому "Українського драматичного театру" (вид. "Наукова думка", Київ, 1967) дивиться досконало загримоване кретиноподібне обличчя ще молодого актора. Він півлежить на підлозі, спершися правим плечем на фотель. Права рука безсило тримає шпагу, а ліва розриває сорочку й оголює груди. Кинутий свічник лежить біля його ніг. Це — Владислав Плошевський, один з найвидатніших акторів театру Руської бесіди і взагалі українського театру 19 сторіччя, великий трагічний актор і здібний сценограф, передчасно зійшлий зі сцени, — в ролі Франца Моора ("Розбійники" Ф. Шіллера). Він був першим актором, що створив на українській сцені цей всесвітньо відомий образ.

Про Плошевського збереглося мало біографічних відомостей. Поляк з походження, він народився 1853 року в Нижанковичах біля Перемишля (тепер Львівська область). За молодих років він був змушений сам турбуватися за своє життя. Після того, як його батько (управитель маєтку римо-католицького єпископа Снігурського) прогайнував майно і не зміг дати синові відповідного забезпечення, 20-літній Плошевський вступив до польського театру Станіслава Скарбека у Львові, потім десь коротко працював у маловідомій провінційній польській трупі та в Союзі артистів польської сцени, але далі від 1874 р., за директорування Теофілії Романович (лише з короткою перервою 1880-81) пов'язав своє життя з театром Руської бесіди, де й здобув виняткову популярність.

Проте ненадовго. 1892 року його вже не стало... Автор некролога про нього Іван Пелех зазначав, що Плошевський був виразником демонізму, душевного болю, темних характерів. Він підкреслює, що коли Плошевський у комічних ролях, що не були його сферою, владав у пересаду,¹ то в трагічних витримував міру,

1. Перед появою в ролі Франца Моора, він виявив себе в характерних ролях Луки Хлопова ("Ревізор" Гоголя, 1878, постава в тому самому театрі) та князя Валянова ("Данішеви", інсценізація Петра Невського за А. Дюма-сином). У рік створення Франца Моора він виступав у комічній ролі

навіть у найбільш драматичних місцях ніколи не був занадто осоружний глядачеві, викликаючи лише почуття відпору перед демонічною темною силою. Патос його був природний, а це — одна з найперших сценічних вимог. Він цілкомво переймався своєю ролюю, і зображуванa особа виходила типовою.²

З цією характеристикою згоджується спогад іншого глядача. 1887 року Плошевський грав ролю російського царя Петра I в трагедії О. Барвінського "Павло Полуботок". Прем'єру ставив Іван Гриневецький, а тоді юнак, згодом відомий український письменник, Богдан Лепкий, згадував пізніше: "...Полуботка грав Біберович, царя Петра — Плошевський. Зелений, червоним сукном підшитий каптан, лосеві панталони, високі, поза коліна чоботи, тригранний капелюх. А яка маска! Які страшні очі! І як вони не заворожені! Не знаю, чи колинебудь наш мандрівний галицький театр вивінував так блискучо яку другу штуку..."³

Повертаючися до найвизначнішої ролі його репертуару, Франца Моора, яку він грав незмінно від 1884 року протягом сімох років, треба відзначити надзвичайно складну тканину цього образу. Всі дії Франца Моора скеровані на те, щоб знищити в людині-ворогові спокійну згоду, гармонію між душею й тілом. Здійснюючи цей намір, він кличе на допомогу всі людські почуття: гнів, турботи, горе, переляк, співчуття, каяття. Совість для нього — опудало для горобців чи правильно написаний вексель, з яким і банкрут іноді виплутається з біди, а любов він визнає лише таку, що служить його власному "я".

Щоб досягти своєї мети — влади, Франц не гребує ніякими засобами. Для цього він усуває старшого рідного брата Карла; садить у темницю батька; грає на почуттях ревнощів шляхтича Германа до Амалії, бо знає, що та любить Карла; поспішає усунути батька, щоб позбавити Амалію захисту і зробити її іграшкою своєї волі; змушує старого дворецького Данієля забити брата. І навіть, програвши свою підступну гру, перед своїм самогубством, коли пастор Мозер каже Францові, що йому лише бракує римської імперії, щоб бути Нероном, і Перу, щоб назватися Пісарро, він не йде на каяття й покуту, а свого обвинувача взиває брехуном без сорому та зловісною совою...

Не виключене, що коли Плошевський виступив у ролі Франца в 1884 році в театрі Руської бесіди, він міг бачити перед тим у цій ролі таких акторів, як німець Ернст Поссарт, австрійські майстри сцени Франц Міттерверцлер і Йозеф Левинський чи поляк Богуміл

Дурницького ("Гуси й гусочки" М. Балуцького), рік пізніше в другій комедії цього ж драматурга грав Фуяркевича ("Відчинений дім") та з успіхом з'явився в ролі Гаспара в опереті Р. Плянкетта "Корневільські дзвони".

2. Галицкая Русь. 4(16) лютого 1892.

3. Краківські вісті. 13 серпня 1941.

Дависон. Правдоподібно, молодий актор і міг щось взяти від них. Так, якщо вірити висловам критики, сучасний український актор Ярослав Геляс, виступаючи в ролі Гамлета 1956 року в Харківському театрі ім. Шевченка, багато взяв від першого українського Гамлета Володимира Блавацького (Львівський оперний театр, 1943), з яким він грав тоді епізодичну роллю Першого Актора. Справа не в тому, як багато Плошевський взяв від майстрів світового театру, а в тому, що він створив наскрізь переконливий і високо романтичний образ Франца Моора.

У статті Ростислава Пилипчука про Плошевського в часописі "Наша культура" (ч. 10, 1962, Варшава) наведено юнацькі враження українського письменника Михайла Яцкова, що дають можливість відродити картину майстерності актора в ролі Франца. "Сідоголовий граф Максимиліян Моор (Гриневецький) дрімає похилений у фотелі ліворуч сцени. Довга павза, врешті з-поза кривавих навіс головного входу вихиляється мертвецька голова упиря з мефістофельськими кутами чола. На залю лягає грізна, важка тиша. Це — Плошевський. Публіка знає його. Заля повна, ученики, як шпаки, усадовилися на гзимсах, вікнах. Він виходить, як дух, в оксамитовім одязі, чорні панчохи, лякеровані мешти, сніжний коронковий ковнір, такі ж манжети, срібна пряжка на чорнім поясі і дві менші на мештах, одне око підчеркнене, одна брова вища, клясичний оказ аристократа-вирода. Обходить батька, вклякає, цілує в руку, той прокидається. Франц здригнувся, встає, глядить хвилию в його лице, відступає на крок, нахиляється до нього і зачинає дрижучим, гробовим голосом: — Чи ти здоров, мій батьку? Виглядаєш так блідо... Зламаний голос з глибини відповідає йому: — Здоров, здоров, мій синку, що ж ти мав мені сказати? І зачинається гра, якої не видав я на ніякій чужій сцені".⁴

Поширюючи враження М. Яцкова, можна з певністю говорити, що спричинилося до гри, "якої не видав він на ніякій чужій сцені". Ключем до успіху кожного актора в ролі Франца є уміння сконцентрувати в цьому образі вади людини, повної злоби, підступного лицемірства, брехливого удавання та крайнього егоїзму. Уміння грати на яскравих контрастах ніжності й зачерствілості, покори й агресивності, добродіяння й підлості. Вже ця перша сцена дає акторові (і Плошевський це відчув) нагоду показати в контрастах ніжність удаваного співчуття й глибокої ненависти до батька, а в деталі листа Карла — ніби ворожого до батька, але в дійсності написаного самим Францом, ще додатково допомогти глядачеві відчутти контрасти правди й брехні...

Розмашний показ концентрації людських вад в образі Франца

4. Шляхи. Львів, травень 1916, ст. 371.

при наявності величезного мистецтва переживання й був причиною нечуваного успіху Плошевського в цій ролі. Вона дала йому ім'я, піднесла його на вершини акторської майстерности та успіху, забезпечила йому вічне життя в історії українського театру й спричинилася до передчасної смерти майстра.

6 січня 1892 року театр Руської бесіди показував виставу "Розбійники" Шіллера в Станиславові. У ролі Франца, як завжди, виступав Плошевський. Після кінцевої п'ятої дії публіка, шаленіючи від захоплення, викликала його тринадцять разів. Плошевський щоразу виходив на сцену, вклонявся, але хвора усмішка вкривала його обличчя. Плошевський скінчив п'яту дію і... збожеволів. Його колеги, відомі українські актори, Михайло Ольшанський та Тит Гембицький, помітивши його хворобливий стан, відвезли його до Львова, до матері. 9 січня його взяли до загального шпиталю, а 10 січня до божевільні в Кульпаркові, де він 29 січня й помер. Його поховали на Стрийському цвинтарі. Так трагічно скінчився "перший акт" трагедії про митця.

Степан Чарнецький⁵ дописав "другий акт" цієї трагедії про нього, спричинений тяжким фінансовим становищем театру Руської бесіди на той час. Мати Плошевського зверталася тричі листовно до Товариства Руської бесіди з проханням частково покрити кошти похорону та встановлення пам'ятника на могилі сина. На останній лист її від 12 квітня 1892 року постановлено виплатити матері таку мінімальну суму, що не дозволяла поставити пам'ятник, і вона поставила лише кам'яну плиту... Так почалося забуття Плошевського.

"Третій акт" трагедії стався вже під час першої світової війни. Могила Плошевського була кимсь знищена, і слід її пропав. Загубилися й спогади, які актор писав. Не відомо, які вистави оформляв Плошевський, адже він був знаний і як здібний сценограф...

Історія всесвітнього театру залишила імена великих акторів: Едмунд Кін в Англії, Антуан Фредерік-Леметр у Франції, Людвіг Девріент у Німеччині, Густаво Модена в Італії, Павло Мочалов у Росії, Едвін Форрест у США, — що були творцями світового романтичного репертуару. Плошевський з'явився після них, у 80-их роках 19 ст., коли світовий театр верстав уже шлях від натуралізму до неоромантизму, але його місце — великого актора в романтичному репертуарі світу.

5. С. Чарнецький. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів, 1934, ст. 183.

Книга про українську ікону

Міляєва, Л., Логвин, Гр., Свенціцька, В. УКРАЇНСЬКИЙ
СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЖИВОПИС. В-во "Мистецтво", 1976.

Київське видавництво "Мистецтво" видало ще 1976 р. велику книгу-альбом про українську ікону до 16 ст. під назвою "Український середньовічний живопис". Це праця трьох мистецтвознавців, що спільно опрацювали дану тему: Лади Міляєвої (11 — до першої половини 13 ст.), Григорія Логвина (друга половина 13-14 та 15 ст.) та Віри Свенціцької (15-16 ст.). Де друковано цю книгу — цього не зазначено, але вона форматом і оформленням подібна до інших видань з мистецтва, що були друковані в Східній Німеччині. Однак я стрічав осіб, які впевняли, що цю книгу друковано на Угорщині. Так чи сяк, на шкоду цьому виданню це не вийшло, папір, ілюстрації (всі 109 кольорові), оформлення — на доброму рівні, і книга може бути зачислена до ряду тих, про які ми кажемо, що вони мають "міжнародний стандарт". Видно, що створили її мистецтвознавці-фахівці та що у видавництві є люди, яким залежить на тому, щоб українська культура не пасла задніх.

Книга дає добрий вибір кращих творів української іконографії 12-16 ст. Дипломатично, спочатку впровідній статті зазначено, що твори 12 і 13 ст. походять з часів давньоруської держави, а твори 14-16 ст. "дають уявлення про окремі художні школи на Україні". Це поняття "на Україні" досить широке і не покривається з сучасною УРСР, бо в книзі знаходимо також репродукції численних ікон з Лемківщини, що тепер включена до Польської НР. Проте, чомусь немає ні однієї репродукції ікони з Пряшівщини, тоді як українська ікона на Словаччині нерозривно зв'язана з загальним комплексом галицької іконописної школи. У вступній статті браку тих ікон не вияснено, можна тільки припускати, що словацькі режимні кола відмовилися дати дозвіл на репродукцію "словацьких ікон". Що це можливе, доводять такі видання, як книжка Ал. Фріцко "Ікони вихідного Словенска" (Кошиці, 1971), де автор до своєї статті словацькою мовою додав резюме іншими мовами, в тому російською і угорською, зовсім промовчючи українську. У відміну від нього, видатний чеський візантолог Ян Мислівец (уже покійний) у празькому журналі "Бізантінославія", органі Академії наук, завжди писав про ті ікони як українські.

Щодо ікон з польських музеїв, Сянського (колишній музей "Лемківщина", заснований Левом Гецом, який і зібрав найцінніші ікони)

та краківського "Музею народного", то звертає увагу те, що репродукції тих ікон не такі добрі, як з Львівського музею українського мистецтва. Вони вийшли якись жовтаві, стерті, що можна пояснити тим, що фота виконано на плівках польських або радянських, бо деякі жовті трапляються теж між репродукціями Львівського музею.

Це видання має свою чималу передісторію. Ще в половині 60-их рр. різні мистці з Києва і Львова повідомляли мене, що така праця готова і жде дозволу на друк. Щось конкретніше можна було довідатися з інтерв'ю, яке дав один з авторів тієї книги, Гр. Логвин, Михайлові Лесеву для варшавської "Нашої культури" (січень 1971). Логвин, розповідаючи про численні пам'ятки українського мистецтва в Польщі, згадав між іншим, що "альбом української ікони вийде друком десь у 1972 році". Проте книжку "підписано до друку" шойно 14 липня 1976 р., отже, чотири з половиною роки пізніше. Одне, мабуть, певне, що якби не видана 1973 р. в Філяделфії монографія "Українська ікона", написана автором цих рядків, то з виданням київським треба було б пождати ще довше.

Як би там не було, обидві книжки взаємно одна одну доповнюють. У київському виданні є яких 45 ікон, яких немає у виданні філяделфійському і навпаки, це останнє має яких 100 ікон до кінця 16 ст., що їх немає у виданні київському. Вже це одне свідчить про багатство матеріялу. Проте будь-які порівняння між тими виданнями робити важко, бо автори київського видання мали прямий доступ до всіх творів, особливо малярства галицької школи, чого не мало еміграційне видання, яке ще до того оперувало матеріялом у багатьох випадках не ідентифікованим, де часто можна було визначити тільки приналежність до галицької школи та, не завжди безпомилно, вік постання даних творів.

За велику новість київського видання треба вважати поширення іконописного матеріялу київської школи княжої доби. З наукового погляду, сама обережність казала в еміграційному виданні, яке не мало безпосереднього доступу до даного матеріялу, не запускатися в ревіндикацію творів, що перебувають у російських музеях та що загалом вважалися належними до золотого фонду російського мистецтва. Авторам київського видання робити це було зручніше, до того ж вони використали той факт, що київська староруська доба за офіційною теорією розглядається як спільне добро трьох слов'янських народів. Їм допоміг ще той факт, що кілька ікон, що вважалися були за твори північних шкіл старої Руси (передусім Новгороду, Пскова, Твері, Ярославля) самі таки російські дослідники привернули київській школі. Добрий початок тут дали В. Антонова і Н. Мньова, авторки каталогу ікон Третьяковської галерії в Москві (1963), переносячи славетну ікону Оранти з початку 12 ст. з ярославської школи до київської. Згідно з історичними даними, її замовив князь Володимир Мономах у печерського ченця Аліпія для фундовоаної князем церкви в Ростові (на південь

від Ярославля). Згодом ростовську митрополію перенесено до Ярославля, а з нею й ікону Оранти, яку відкрито вже в нашу добу (замальовану) в тому самому монастирі, де свого часу (1795) знайдено рукопис "Слова о полку Ігореві".¹

Отак малярство київської школи збагачено "новими" іконами: Георгій-воїн, 11-12 ст., (Успенський собор московського Кремлю); Устюзьке Благовіщення, 12 ст. (Третьяковська галерія); Архангел "Золоте волосся", 12 ст. (музей у Ленінграді); Спас Нерукотворний, 12 ст. (Трет. гал.); Молення, 12 ст. (там само); Успіння, 12-13 ст. (звідти ж); Георгій-воїн із житієм, 12-13 ст. (розмальований плоскоріз, знайдений у Криму, Київський музей). Усе це твори, що доповнюють давніше відомі ікони київської школи. В останніх десятиріччях досліди українських і російських мистецтвознавців спричинилися до кращого розуміння характеристичних рис київської школи княжої доби, що в загальному річці візантійського стилю шукала своїх власних особливостей. Київ у цьому стилі засвоїв собі особливо замилювання до гелленського формального ладу й гармонії, що було до певної міри явищем органічним, зваживши, що в античній добі південна Україна зазнала не тільки впливу, але й була співтворцем клясичної культури. Через те перейнятий згодом імперський блиск візантійської культури з її замилюванням до пишних і коштовних мистецьких технік особливо мозаїки (яка не вийшла поза межі України), не виродився стилеві і не перейшов у дешевий декоративізм та орнаменталізм. Власне, це почуття стилю стало причиною, чому мистецтво Києва розглядається як мистецтво метрополії, мистецькі закони якої як ідеал варт було наслідувати школам провінційним.

Розглядаючи вибір ікон цієї школи, що їх включено до обговорюваної книги, я думаю, що вибір першої з них — св. Георгія з Успенського собору в Кремлі — дискусійний. Ікона датована 11-12 ст., тим часом цей блискучий твір цілковито належить до грецької школи, де подібні ікони святих воїнів (Юрій, Дмитро, Федір) датуються шойно 13-15 ст. Мені здається, що на цьому місці краща була б інша ікона св. Георгія, — та, що є в Третьяковській галерії і датується різно — 1030 і 1130 р. (каталог ч. 1). Її відносять до новгородської школи, проте самі авторки каталогу в цьому сумніваються. Ця ікона більше зближена до київських мозаїк доби Ярослава Мудрого, який перед переїздом до Києва довгі роки був новгородським князем. Він побудував там церкву св. Юрія, хресне ім'я якого він носив. Колосальна розмірами (2.30 м

1. Як один з аргументів проти того, що ця ікона могла бути перевезена в минулому по вибоїстих дорогах з Києва на північ від Москви (якої тоді ще не було), дехто покликувався на великий формат цієї ікони. Справді, її висота — майже два метри. Це мені пригадало одну історію: влітку 1932 р. мене запросив польський письменник і ентузіаст Гуцульщини Станіслав Вінценц відвідати його віллу-гражду, збудовану під самим пасмом чорногірських Шпиць. Цілий день ми пробивалися туди дикими вивертами, і перша річ, яка звернула мою увагу в

заввишки) ікона була створена в Києві або в Новгороді якимсь з київських майстрів. До новгородської школи зачисляти цю ікону годі, це бо твір стилево дозрілий, тоді як новгородські ікони почали розробляти свій блискучий стиль шойно пізніше, при кінці 13 і початку 14 ст.

До нечисленних збережених ікон 14 ст. (татарські наїзди!) Г. Логвин слушно зачисляє ікону Богоматері Петрівської, вказуючи на те, що можливим автором її був Петро Ратенський. Цього мистця я в своїй монографії навіть не згадав, просто тому, що не було ні одного твору, який з певністю можна було зв'язати з його ім'ям. Одначе пізніше я виробив собі інший погляд на цього мистця й ікону, звану Петрівською. Це стало можливим тоді, коли з'явилася монографія "Живопись древней Твери" (1974) з кольоровою репродукцією цієї ікони, що сьогодні знаходиться в Третьяковській галерії в Москві (кат. ч. 20). Авторки цього каталогу слушно вагаються зачислити цю невеличку (23×17 см) ікону до новгородської школи. Проте, вона не приналежна і до тверської. Між досить незграбними творами тієї провінційної школи ця ікона не знаходить собі паралель. Своїми сильно згеометризованими формами вона не подібна й до інших північних шкіл. До чого ж вона подібна? В тій самій Третьяковській галерії знаходиться інша ікона, Різдво Богоматері (кат. ч. 16), закуплена свого часу колекціонером С. Рябушинським у Твері (сьогодні Калініні). Цю ікону російські мистецтвознавці теж не знають, куди притулити. Є в ній певні риси стилістичної подібності з іконою Богоматері — геометризовані форми, подібні руки, тіні між бровами постатей, що надають їм нахмуреного вигляду, врешті, саме моделювання постатей тонкими рисками пробілів. В обох іконах можна спостерегти своєрідний відхід від візантійських схем, більш до реалізму, щось як у сучасників Петра Ратенського — Чимабуе і Джотто, майстрів тре- і кватроченто. До речі, репродукції цієї ікони в каталозі Третьяковки немає, хоч є її опис. На Заході можна її знайти в книжці Я. Мислівца "Ікони" (Прага, 1947) і в англомовному виданні Дж. Г. Гамілтона "Мистецтво і архітектура Росії", 1954 (є й новіше перевидання).

Підсумовуючи, можна сказати, що ці дві ікони були привезені до Твері або створені на місці кимсь, хто мав інакші мистецькі погляди, ближчі до Заходу. У нас збереглося обмаль творів галицької школи 14 ст. і майже нічого з 13-го, щоб можна було робити прямі порівняння. Одначе чимало ікон 15 ст. зберегло силою традиційної інерції архаїчні риси попередніх віків, — і в стиль цих ікон, суворих, брилуватих, з чітко окресленою лінією форм, обидві згадані ікони вповні вкладаються. Можливо, не реально ставити такі теорії, не знаючи даних творів *de visu*, але стилістичне доведення цього на конкретному матеріалі стало б не абияким досягненням мистецтвознавців, українських і російських, це

гражді, було велике чорне фортепяно. — Як ви могли його сюди притаскати? — спитав я. — Дуже просто, взимку саньми!

бо могло б нарешті довести до ідентифікації бодай двох творів Петра Ратенського.²

Статті трьох авторів обговорюваної книги сповнені описів і роз'яснювань справ, незвичних для радянського читача. У двох односторінкових резюме мовами російською й англійською знаходимо цінне признание, що під впливом мистецтва Відродження змінився образ людини в малярстві через те, що нові засоби пластичної анатомії і перспективи позбавили ікону її символічного значення. З переходом від традиційного і канонічного підходу до реалістичних засобів при кінці 16 сторіччя закінчився розвиток українського середньовічного мистецтва.

Те, чого бракує цьому виданню, це підставовий брак інформації про стан іконних збірок на Україні. Читач не знає навіть того, скільки ікон має сьогодні хоч би Львівський музей українського мистецтва. Знаємо, що, наприклад, частину ікон перенесено до відновленого замку в Олеську та що багато інших досі лежить на складі в колишньому Вірменському соборі у Львові. Читач на Україні і в світі рад би знати про все це більше. Тим часом цінна праця наче зависла в повітрі або, краще сказати, в абстрактних бездиханних просторах. Багато в чому ця проблема зв'язана з тим, що в Україні писати щось позитивне про справи релігійні не належить до доброго тону, хоч усім відомо, що Церква відіграла домінуючу роллю в становленні української культури. Тепер, коли справу з іконами зрушено з місця, пекучою стає проблема видати нарешті якийсь зведений каталог найважливіших творів української іконографії, як це зі своїми іконами вже давно зробили дослідники російські, болгарські, сербські, а з іконами нашими в Польщі поляки і на Словаччині словаки й німці. В Європі й Америці різні люди, свої й чужі (не тільки мистецтвознавці) раз-у-раз запитують про подібні українські праці. Я чемно заспокоюю їх, що, очевидно, такі праці готуються і незабаром з'являться, але сам певності щодо цього не маю. Одне, в чому не сумніваюся, це те, що українські мистецтвознавці в цій

2. Петро Ратенський народився на Волині в половині 13 ст. Від 12 року жив у монастирі, де навчився малювати ікони, що прославили його ім'я. Згодом заклав монастир на річці Раті (в кол. повіті Рава Руська, притока Буга). Коли 1299 р. тодішній митрополит Максим, тікаючи від татарських нападів, покинув остаточно Київ і перенісся до Володимир над Клязьмою, невдоволений тим великий князь Юрій Левович, бажаючи мати власного галицького митрополита, послав ігумена Петра до Царгороду на висвячення. Але саме тоді (1305) помер митрополит Максим і патріарх Атанасій висвятив Петра на митрополита "всєя Руси". Петро теж не міг побути довше в Києві і переїхав на північ, де велася тоді боротьба за московський княжий престіл між князями Михайлом Тверським і Юрієм Московським. Взнявши сторону другого, митрополит Петро договорився з ордою, а згодом з князем Іваном Калитою та осів у Москві і став організатором московської Церкви, яка після його смерті 1326 р. проголосила його своїм святым. З погляду мистецтва важливе те, що він жив довгий час у Гвері, звідки походять дві ікони, про які мова.

ділянці щось роблять.

Отож, такі альбомні видання, як шойно обговорене, дуже й дуже потрібні, але не менш важливі й ґрунтовні джерельні праці, без яких важко заповнити ту безодню незнання, яка ще досі існує у світовому мистецтві супроти мистецтва українського.

С. Гординський

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У публікації уривків з п'єси М. Журби "Вітраж" (Сучасність, 1978, ч. 11) через технічну помилку пипушене закінчення епізоду "Лекція анатомії". Після репліки "Чорновіл: — І все одно будеш розказувати..." йде нижченаведений текст:

Наче відробивши на сьогодні, перестали трусити.

Замислились.

Мороз:

— Так буде потім, потім...

Осадчий:

— А сьогодні — перший день...

Не в силах більше втримати, відпускає з'єднання линви.

Нари розлітаються в різні боки і неритмічно, сіпано гойдаються.

Ой, люлі, люлі, моя дитино...

Лежать в "колисках" в'язні.

Котяться підлогою яблука.

Три яблука з облертою шкірою.

З міжнародної преси

Кореспондентка газети "Крішчієн Саснс Монітор" (Бостон, США) повідомила 23 серпня ц. р., що влада Німецької Демократичної Республіки (НДР) заборонила одному західнонімецькому телевізійному журналістові робити будь-які інтерв'ю з громадянами цієї сателітної країни. У протипагу подібній справі, яку вела нещодавно радянська влада проти двох американських кореспондентів у Москві, уряд НДР має діло з багато ширшим впливом західнонімецької преси і телевізії на громадян Східної Німеччини. Авторка пише, що 70-80% громадян НДР мають можливість, а приблизно 60% з них дивиться на західні телевізійні пересилання, тоді коли громадяни в СРСР мають доступ тільки до пересилань західних радіостанцій на коротких хвилях. Між західними журналістами і москвичами стоїть і КГБ, і звичка до стриманості, і часом незнання мови. А східноберлінці часто самі підходять до західнонімецьких кореспондентів зі своїми коментарями про події дня тощо і можуть порозумітися мовою зрозумілою в обох Німеччинах.

У газеті "Дейлі Телеграф", Лондон (Англія), від 13 вересня ц. р., з'явилася стаття Дейвіда Флойда п. н. "Червоний слід загадкових убивств". Автор перелічив відомі на Заході політично мотивовані атентати на противників радянської влади. Він згадує про смерть Лева Троцького 1940 року в Мексіко та про загадкову смерть провідного німецького комуніста Віллі Мюнценберга того самого року. 1941 року знайшли в кімнаті одного з вашінгтонських готелів тіло ген. В. Кривіцького, шефа радянської розвідки на Західню Європу. 1962 року Богдан Сташинський признався до виконання атентатів, які він вчинив проти Лева Ребета та Степана Бандери за допомогою спеціальних револьверів, що вистрілювали ціянкалії. 1967 року стало відомо на Заході про справу науковця В. Ткаченка, який перебував на студіях в Англії. Довідавшись про його намір залишитися на Заході, агенти СРСР схопили його і силоміць завезли до радянської амбасаді, де йому ввели в тіло невідому рідину. Англійський уряд стримав відліт літака, у який агенти посадили напівпритомного Ткаченка. Але Ткаченко був у такому фатальному стані, що англійці були змушені віддати його радянській владі, не знаючи точно, чим і як його можна привести до здоров'я.

Опісля по ньому пропав слід. Тепер, у вересні ц. р., помер в Англії Георгій Марков, недавній втікач з Болгарії. Як пишеться в газеті, чотири дні перед смертю його хтось кольнув у ногу кінцем парасоля; є підозріння, що в парасолі була отрута. Ширшу статтю про смерть Маркова вмістила також газета "Сандей Таймс" (Лондон) від 17 вересня ц. р.

2 жовтня ц. р. лондонська поліція знайшла неживим Владіміра Сімеонова, 30-річного диктора болгарських радіо пересилань БіБіСі ("Гардієн", Лондон, від 3 жовтня ц. р.). "Пан Сімеонов помер на атаку серця, але це виключають як причину смерті" подала газета. Сімеонов приїхав до Англії 1971 року в групі туристів і, рішившись не повертати, попросив азилу. Він був близьким товаришем Георгія Маркова.

■

Газета "Чікаго Трібюн" від 5 вересня ц. р. помістила інформативну статтю Василя Маркуся п. н. "Ще один 'призабутий' дисидент", яким автор назвав Левка Лук'яненка. Після судів цього літа над членами руху опору А. Щаранським, А. Гінзбургом і В. Петкусом, про що широко звітувала західня преса, появилось порівняно мало новин про суд над Левком Лук'яненком. Маркусь навітлив важливіші події з життя Лук'яненка та участь його й інших українців у русі опору. В США кружляли свого часу вістки про можливість виміни Щаранського за радянського шпигуна, якого заарештувала американська влада. Автор схарактеризував це словами "торгівля худобою" та поставив читачам такі питання: "Чи в нас схоплять стільки шпигунів, скільки було б потрібно на виміну за сотні відважних мужчин і жінок у радянських Гулагах, а чи доведеться нам їх просто забути? Якщо ні, то чи не краще підійти до справи принципівіше і відмовитися від переговорів з кремлівськими вождями, які домагаються імунітету від цивілізованої поведінки?".

■

Французький журнал "Боте дю монд" (Париж) ч. 31 від 11 вересня ц. р. помістив довгу ілюстровану кольоровими фотографіями статтю про Україну й про інші країни СРСР. На знімках показані українські танцюристи (на обкладинці й у статті), пам'ятник Володимирові Великому в Києві з видом на Дніпро, бандурист, Троїцька церква в Києві, вид на Карпати, хата з солом'яною стріхою та дві колгоспниці. У статті подана коротка історія міста Києва, Печерської Лаври, говориться про Одесу та про відпочинкові місцевості в Криму.

■

Англійська газета "Гардієн" (Лондон) від 3 жовтня ц. р. звітувала за повідомленням агенції Ройтера з Москви про громадянина Англії

Миколу Шаригіна-(Будуляка), нещодавно звільненого з радянських в'язниць після 10 років ув'язнення. Радянська влада заарештувала Шаригіна під час його купецької подорожі 1968 року, і його засудили за т. зв. "втечу" з СРСР та за "проти-радянські виступи" в Англії. Тепер, як подає газета, радянські органи влади загрожують йому новим арештом, якщо він не прийме радянського пашпорта, і тому Шаригін звернувся до уряду Англії через західних кореспондентів з проханням допомогти йому одержати дозвіл на поворот до Англії.

Газета "Фігаро" (Париж) від 5 жовтня ц. р. вмістила фотографію Леоніда Плюща й Андре Діліже під написом: "Плющ і боротьба за свободу". У поясненні до знімки інформується про телевізійну програму, що говоритиме про працю Центра демократичних соціалістів (ЦДС). У програмі п. н. "Свобода, дорога свобода" виступатимуть Плющ, Діліже (головний секретар ЦДС) та два нещодавно звільнені з аргентинських в'язниць французи Жерар Бареро й Жерар Гієлло і їхній адвокат.

Ярослава Сабату, одного з трьох речників чеської Хартії-77(чеський правозахисний рух) заарештували урядові органи, закидаючи йому непослух публічній владі ("Інтернешенал Гералд Трібюн" за агенцією АП, Париж, від 7/8 жовтня ц. р.). Родина Сабати довідалася, що його держатимуть до суду за порушення кримінального кодексу, обвинувачуючи його в побитті представника державної влади. Чеські органи влади спершу заарештували Сабату (51-річний кол. професор психології) разом з Томашем Петріною (журналіст) та Їржі Немецом (кол. психолог) 1 жовтня ц. р. при чехо-словацько-польському кордоні, де мала відбутися третя зустріч чеських і польських критиків режиму. Петріну й Немеца опісля звільнили, й вони повідомили, що Сабату побили урядові чинники.

Організація Підпільний евангелізм (Мюнхен) повідомила на початку вересня ц. р. про смерть і похорон 28 липня ц. р. Віктора Карловича Седлецького, 20-річного баптиста з Чернівецької області. Седлецький відбував службу в Червоній армії й не ховався зі своєю вірою; у вільний час віддавався молитві.

Три військовики доставили його тіло родині у заплombованій труні, не дозволяючи труну відкрити й вимагали негайного похорону. Однак мати Седлецького не погодилася на це, й один з присутніх пресвітерів допоміг їй відкрити труну. На тілі Седлецького були знаки жорстокого катування. За відкриття труни проти наказу військовиків пресвітерів грозили ув'язненням на шість років.

■
Гуанг-гуа, міністер закордонних справ Китаю, виїхав з Англії, де він вів розмови з провідними урядовими працівниками. 13 жовтня ц. р., у день його від'їзду, відбулася пресова конференція, на якій Гуанг-гуа заявив, що: "[СРСР] становить собою найбільшу загрозу світовому мирові та є небезпекою цілому людству" ("Таймс", Лондон, від 14 жовтня ц. р.). На його думку, дії уряду СРСР довели впродовж останніх років, що СРСР є головне потенційне джерело світової війни.

■
У Римі 16 жовтня ц. р. кардинали римо-католицької церкви вибрали Карла Войтилу, польського архієпископа Краківської єпархії, на Папу Римського. Войтила прийняв назву Іван-Павло II з пошани до померлого Папи Івана Павла I, який урядовав 34 дні на папському престолі. Газета "Крішччен Саєнс Монітор", Бостон (США), від 20 жовтня ц. р. вмістила коментар Дж. Гарша "Комуністичне переслідування зформувало Войтилу в Папу", в якому автор наświetлив конфлікт у Польщі між комуністичною владою й польською католицькою церквою. Гарш пише, що "комуністичні провідники в Польщі мусять визнати надзвичайний факт — що вони відповідають до певної міри за вибір нового папи в Римі, який вивчив на практиці не тільки спосіб зберігати й жити віру в обставинах переслідування, але зумів виграти маневри з атеїстичним урядом і примусив владу визнати, толерувати і навіть ставитися з пошаною до нього й до його церкви".

■
Російськомовна газета "Наша страна" (Єрусалим) від 20 серпня ц. р. передрукувала з української преси звернення п. н. "Українці-політв'язні виступають в оборону Є. Кузнецова". У цьому заклик політичні в'язні М. Осадчий, Б. Ребрик, о. В. Романюк і Д. Шумук звертаються до народу Ізраїлю, до євреїв, українців і до академіка Сахарова, закликаючи стати на оборону Едварда Кузнецова.

■
Віктор Кальнінш, латвійський член руху опору, виїхав за дозволом радянської влади разом з дружиною на Захід у червні ц. р. Австралійська газета "Гералд" від 25 вересня ц. р. звітувала про виїзд Кальнінша до Канберри, де він складатиме свідчення перед членами одного з підкомітетів австралійського федерального уряду, в якому розглядаються справи людських прав у СРСР. У розмові з журналістом газети Кальнінш заявив, що "СРСР перейшов серію безконечних економічних криз, що приведе з часом до політичної кризи".

Юрїї Маївський

На нашій не своїй землі

ПО СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

27 липня ц. р. відбулася в Києві "наукова конференція" з приводу 75-річчя II з'їзду РСДРП (від якого рахується початок більшовизму) і 60-річчя I з'їзду Комуністичної партії України (КПУ), інсценізованого в грудні 1918 року в Москві з метою підпорядкувати комуністів України Російській комуністичній партії. Конференцію zorganizували Інститут історії партії при ЦК КПУ — філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПУ, Вища партійна школа при ЦК КПУ, Секція суспільних наук АН УРСР і Міністерство вищої й середньої освіти УРСР. Значення, що надається конференції було підкреслене участю в ній провідних членів і кандидатів у члени ЦК КПУ, партійного проводу Києва і областей, завідувачів відділів пропаганди й агітації, науки й навчальних партійних закладів, секретарів ЦК та головних відділів комсомолу, які керують ідеологічною роботою, вчених-суспільствознавців, ветеранів партії, відповідальних працівників апарату ЦК КПУ, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, республіканських міністерств і відомств. На конференцію запросили керівників консулятив соціалістичних країн у Києві. Під час конференції промовляли В. Ю. Маланчук, кандидат у члени Політбюра й секретар ЦК КПУ; В. В. Шербицький, член Політбюра, перший секретар ЦК КПУ виголосив доповідь "Велика ленінська партія — партія революційної боротьби і комуністичного творення", а головний редактор журналу "Вопросы истории КПСС" О. П. Косульников, виступив з повідомленням на тему "II з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення" ("Україна", серпень 1978).

На початку цього року почали висвітлювати в кінах на Україні два нові фільми: "Дума про Ковпака" й "Доля" — про події з часу Другої світової війни. "Дума про Ковпака" — уже третій із серії фільмів режисера Тимофія Левчука про дії радянських партизанів. Перші два в серії мали назву "Сполох" і "Хуртовина".

Другий фільм "Доля" — це діалогія режисера й актора Євгена Матвєєва на таку же саму тему, як згадана трилогія Левчука, а почалась вона фільмом "Карпати, Карпати...". В обох нових фільмах грає Валерія Заклунна, акторка Київського (російського) театру ім. Лесі Українки, яка раніше виступала в фільмі "Театр і поклонник", грала ролю наймишки Марини в фільмі режисера Левчука "Помилка Оноре де Бальзака" за романом Натана Рибак, Марію Одинцову у фільмі "Сибірячка" режисера Олексія Салтикова та вчительку Стефу в фільмі "До останньої хвилини". За виконання цієї ролі націоналістки, що,

мовляв, "змогла розірвати чорні тенета націоналізму", акторці надали були звання лавреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка ("Україна", серпень 1978).

У місті Кременчук проходив нещодавно IV Республіканський кінофестиваль п. н. "Людина праці на екрані", що його зорганізували Держкіно УРСР, Спілка кіноматографістів України та редакція "Робітничої газети". Фестиваль відбувався впродовж п'ятих днів у міських і приміських кінотеатрах, у палацах культури, в школах, на фабриках і в колгоспах. Глядачі зустрічалися зі знайомими акторами і режисерами фільмів, виготовлених Київською кіностудією імені Довженка, Одеською кіностудією та Укртелефільмом (телевізійні програми). "Робітнича газета" нагородила стрічки "Весь світ в очах твоїх" як кращий художній фільм, стрічки "Хліб України. Рік 1977", "Вогні Придніпров'я" та "Ефект творчості" одержали нагороди кращих документальних фільмів, а випуск фірми "Київнаукфільм" п. н. "Діалектика якості" визнано кращим науково-популярним фільмом. У статті також вчислені фільми, яких нагородили преміями інші організатори фестивалю і установи міста Кременчука, але нема згадки про мову фільмів.

Журнал "Українська мова і література в школі" вмістив у ч. 6, 1978 рецензію Н. Л. Босаківської на методичний посібник М. Г. Стельмаховича "Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4-8 класах", Київ: в-во "Радянська школа", 1976. У книжці такі частини: 1. Актуальні проблеми розвитку усного мовлення, 2. Робота над усною мовою у процесі вивчення програмового матеріалу, 3. Робота над удосконаленням зв'язного усного мовлення. "Дослідник ознайомлює з основними засадами радянської методики розвитку усного літературного мовлення учнів, яка будується на основі марксистсько-ленінської методології, ленінської теорії відображення як шляху пізнання дійсності, ленінського вчення про мову і мислення, виходить із даних радянської педагогіки...". У посібнику наголошується на потребі показу взаємозв'язку між... українською та російською мовами" в розвитку "усного літературного мовлення учнів". Навіть у вивченні фонетики "належна увага звертається на ... зіставлення вимови і наголошення слів у російській та українській мовах". Для збагачення лексики автор склав лексико-фразеологічні усні вправи, призначені "на усунення лексичних діалектизмів". Стельмахович дає також поради для вивчення словотвору з урахуванням "при аналізі як самостійних, так і службових частин мови міжмовних відповідностей російської та української мов. Це стосується не лише вказаного розділу, а й посібника в цілому". Отже, на "уроках" української мови повинно прищеплюватися знання російської. На думку рецензентки "ілюстративний матеріал ... праці дібраний

зі смаком. Він виховує в учнів почуття патріотизму, інтернаціоналізму, риси, гідні будівника комуністичного суспільства”.

Цього літа на київських сценах виступали артисти і колективи з різних радянських республік. Киянам показано вистави московських театрів ім. Євгена Вахтангова і Вл. Маяковського, Мінського театру ім. Янки Купали, Єреванського театру опери та балету ім. О. Спендіярова, Одеського театру ім. Іванова й інших. Вересневий сезон відкрив Київський цирк ілюзійно-музичною виставою під керівництвом і з участю Ігоря Кіо. Далі виступали колективи театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (опера “Ярослав Мудрий” Георгія Майбороди), російського драматичного театру ім. Лесі Українки (п'єса М. Тараєвої “Хазяйка”, прем'єра вистави “Провинциальные анекдоты” О. Вампілова), Київської опери (“Лівша” за оповіданням Н. Лескова, лібретто Б. Рацера і В. Константинова, музика В. Дмитрієва), Київського театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу (“Ім'ям революції” М. Шатрова), Українського хору ім. Г. Верьовки, Хору Білоруської РСР, оркестри старовинної музики фільгармонії Литовської РСР і театру пісні Азербайджанської РСР. Від 21 до 26 вересня проходив II Всесоюзний музичний фестиваль “Золота осінь”. На сцені оперної студії виступали віолончеліст Олександр Князев, лавреат Міжнародного конкурсу ім. П. Чайковського, піаніст Григорій Соколов, лавреат не названого міжнародного конкурсу. Відбулися також сольові концерти Є. Серкеваєва (ліричний баритон, соліст Казахського театру опери та балету ім. Абая) та Ольги Дмитренко (органна музика) (“Робітничка газета” від 3 вересня ц. р.).

У перший день цього річного шкільного року вступили до 232 київських шкіл майже 32 тисячі учнів першої класи. Усіх першокласників цього року в Україні коло 722 тисячі. Даних про те, скільки з них навчатиметься в українських, а скільки в російських школах, як звичайно, не опубліковано, але за накладками нових підручників виходить, що до шкіл з українською мовою навчання вступили приблизно 420 тисяч (майже 60 відсотків) учнів (“Нові книги України”, Каталог видань українською мовою, 1979 рік, ч. I, Москва: в-во “Международная книга”, ст. 51-60). Близько 27 тисяч нових учителів і виховників приступили вперше до праці, а з них 80 відсотків призначено на роботу в сільських місцевостях. Цього року пішли на університетські студії понад 172 тисячі молоді, а всіх університетських студентів є понад 857 тисяч (“Робітничка газета”, з 2 вересня ц. р.).

Ю. М.

У СПРАВІ ЗАГАЛЬНОЇ АМНЕСТІЇ В СРСР

Вельмишановна Редакціє,

у вересневому числі Вашого журналу в повідомленні "Нові члени Української гельсінкської групи" (стор. 114) говориться, що П. Січко був звільнений з ув'язнення в 1957 році "під час загальної амністії".

Насправді в 1957 році не було ніякої загальної амністії в СРСР. Видно, тут мова йде про діяльність Комісії Верховної Ради СРСР у справі перегляду справ політв'язнів, яка почала працювати після XX з'їзду КПРС і звільнила, мабуть, понад мільйон політв'язнів. У всіх випадках Комісія розглядала кожну справу окремо: звільнити в'язня, чи лише знизити строк, чи взагалі лишити справу без перегляду. Я зустрів багатьох в'язнів (засуджених як за "антирадянську пропаганду", так і за "зраду батьківщини", не кажучи вже про "воєнних злочинців", яких згадана Комісія не звільнила з ув'язнення.

З того часу політв'язнів не стосувалася жодна амністія. Остання амністія в СРСР була в 1927 році, але й вона не була загальна.

Копенгаген

Борис Вайль

ЩЕ З ПРИВОДУ РОБІТНИЧИХ ВИСТУПІВ

Вельмишановна Редакціє!

Уже після того, як моя стаття про робітничі виступи була вискладана у Вашому журналі, мені потрапив до рук журнал "Время и мы" зі спогадами про національні демонстрації в Тбілісі в 1957 році в день смерті Сталіна і про криваву розправу з ними.

У цих спогадах серед іншого впало мені в око те місце, де автор розповідає, як він, дивлячися на заповнені молоддю вулиці і відчувуючи, що справа йде до якогось страшного кінця, думає: бодай би пригнали пожежні машини, щоб розігнати цих дітей по домівках.

Але ніякі пожежні машини не з'явилися. З'явилися танки й солдати, і на вулицях Тбілісі потекла кров.

Числом жертв тбіліські події, мабуть, не мали собі рівних після смерті Сталіна. Я розмовляв у Тбілісі з самовидцями цих подій, і вони розповідали, що довго ще потім у Курі вилувлювали трупи. Крім застрелених і розчавлених танками, багато людей загинуло, падаючи з мосту в Куру, коли завалилися поруччя під натиском ошалілого натовпу, що рятувався від куль і танків.

Приблизно саме в той час, коли мені потрапив до рук журнал "Время и мы" зі спогадами про тбіліські події, в СРСР відзначали "день танкіста". Між іншим зауважимо, що СРСР єдина в світі країна, в якій відзначають подібні мілітаристські "дні". Хоч, здавалося б, для країни, яка стоїть в авангарді боротьби за мир, з достатком вистачало б і одного дня Радянської армії. До речі, навіть і такого дня немає в "агресивних імперіялістичних" країнах!

Але головне мене вразила "проста" думка, що в СРСР ніхто і ніколи не бачив і не чув про застосування чи наявність "м'яких" засобів для розгону мирних демонстрацій (як це робиться в тих таки капіталістичних країнах): спеціальних чи бодай звичайних авт з водою, гумових куль тощо. Знаємо тільки про кулі справжні, навіть розривні, як у Новочеркаську, про танки, як у Тбілісі і в тому ж таки Новочеркаську, не кажучи вже про події у "братерських" соціалістичних країнах. І не треба, гадаю, доводити, що при могутності військової індустрії СРСР створити в достатній кількості "м'яку" техніку, щоб розгонити демонстрації, не становило б жадної труднощі. Але, очевидно, такої техніки умисне не виробляють. "Робітнича" і "найгуманніша в світі" держава воліє фізично нищити чимось незадоволених своїх громадян.

Вадим Белоцерковський

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ "СУЧАСНІСТЬ" ЗА 1978 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНТОХІЙ Мирослав: Металірика (10).
БАБОВАЛ Роман: Із циклу "Дерева проходять" (4).
ВАРВАРОВА Вікторія: Поезії (5).
ВЕРЕТЕНЧЕНКО Олекса: Три поезії (12).
ВЛИЗЬКО Олекса: Я іду ясними дорогами (9).
ЗУЄВСЬКИЙ Олег: Кассіопея (2).
КАЛИНЕЦЬ Ірина: Поклик (11).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Кілька поезій (9).
КРАВЦІВ Богдан: Поезії (11).
ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: Поезії (12).
МАЛАНЮК Євген: Апостол кривавих шляхів (3).
ОЛЕКСАНДРІВ Борис: З носталгійних поезій (6).
ОСАДЧИЙ Михайло: Із збірки "Quos Ego..." (7-8).
СВІТЛИЧНИЙ Іван: Рильські октави (10).
СТРУК Данило Гусар: Поезії (1).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- ЛОБОДОВСЬКИЙ Юзеф: Дві поезії. Переклав Святослав Гординський (1).
ЛОУЕЛЛ Роберт: Поезії — у перекладі Богдана Бойчука (1).
МАЛЛЯРМЕ Стефан: Сонети (III). У перекладі Олега Зуєвського (10).
ОРР Грегорі: Із збірки "Палячи порожні гнізда". Переклав Богдан Бойчук (9).
ПАЙНС Пол: Богдан Антонич. Переклав з англ. Вольфрам Бургардт (7-8).

ПРОЗА

- БАЮРСЬКИЙ Демондор: Дрібнопис (9).
ЖУРБА Михайло: Вітраж. (Вистава на папері) (11).
ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Квітнева революція. (Розділ з роману "Літо над озером") (10).
ЛЮБОВИЧ Уляна: Два образки (4).
ОЛЕКСІЙЧУК Леонід: Три сповіді Василя Курилика прочитані з полотен (6).
ОСТАННЄ СЛОВО МИКОЛИ РУДЕНКА НА СУДІ (4).
САМЧУК Улас: Моя границя (12).
СМОТРИЧ Олександр: Три короткі оповідання (5).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Бар Едді (2).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- ЕНДЖЕСВІЧ Єжи: Поворот Шевченка до Києва. Переклав з польського Євген Рослицький (3).

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ: Пісня пісень. Переклав Борис Олександрів (7-8).

СПОГАДИ

КУШНІРЕНКО Микола: Зустріч з Головним Отаманом (5).

ХОМА Іван: Перехід через кордон (7-8).

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ГОРБАЧ Катерина: Поет українського опору (7-8).

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Юзеф Лободовський і його поезія (1);
Розстріляний — але живий! (До 70-річчя народження Олекси
Влизька) (9).

ГОРОХОВИЧ Антонина: Діялог і афоризми у стилі Лесі Українки (2).

ГУМЕННА Докія: Григорій Косяченко (12).

ІЛЬІНА Емілія: Собори і "чорні дошки" (7-8).

КЕЙС Віталій: Роздумування над поетом (1).

КОРБУТЯК Д.: Шевченко на ложі Прокруста (3).

КОРОТЮКОВ Олексій: Нотатки на невідповідні теми (9).

КОСТЮК Григорій: Трагічний фінал: До 45-річчя від дня смерті
Миколи Хвильового (5).

КРАВЧИНА Терентій: Свято життя. Нотатки нехристия про Світ Божий
і релігійне мистецтво (7-8).

ЛАВРІНЕНКО Юрій: Першорядний поет у дзеркалі першорядного критика.
(До 80-ліття народження Євгена Плужника і 10-ліття смерті Юрія
Меженка) (7-8).

ЛИСТИ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ (11).

ЛЮБЧЕНКО Аркадій: Його таємниця. (У 45-ті роковини смерті Миколи
Хвильового) (5).

МЕЖЕНКО Юр: Новини української поезії. Нотатки на сторінках "Днів"
— першої книжки Євгена Плужника. — Читаючи "Ранню осінь".
Суб'єктивні нотатки аматора поезії (7-8).

ОДАРЧЕНКО Петро: Т. Г. Шевченко і П. А. Грабовський (3).

ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Новий реалізм: об'єктивність як
мистецький засіб (4).

ПАЙНС Пол: Чути очима, бачити вухами: підмісячне життя Богдана
Антонича (7-8).

РЕВУЦЬКИЙ Валеріан: Чи флейти грають вправно? (10).

СОЛОГУБ Андрій: "Ювілейна"! (3); Ще одна виставка (6).

ЧЕРНЕНКО Олександра: На маргінесі українського видання Стефана
Георге (6, 7-8).

ЧУБ Дмитро: Талановитий гуморист і сатирик Юрій Вухналь (1906-
1937-1977) (10).

ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Про памфлети Миколи Хвильового (2).

Ю. Ш.; Віднайдення дому (6).

МУЗИКА І ТЕАТР

ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Музикознавець Андрій Ольховський (1900-1969)
(7-8).

РЕВУЦЬКИЙ Валеріан: Вступаючи в новий сезон (11); Перший український Франц Моор (12).
САВИЦЬКИЙ Роман: Святиня оперного мистецтва (12).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

БАНДЕРА Володимир: Економіка України як система в працях Всеволода Голубничого (4).
БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ Вадим: Робітничі виступи в СРСР (10).
БІЛІНСЬКИЙ Ярослав: Причинок до студії українсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни. (Реакція на телевізійну програму "Голокост") (9).
ГРИШКО Василь: Політичний світогляд і політична діяльність Всеволода Голубничого (4); Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації в Українській РСР (1923-1933) (12).
ЖУК Андрій: До справи конфлікту між Україною і більшовицьким правительством (1).
КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Статистика жертв і її політичні імплікації (4).
КОВАЛЕНКО І. М.: Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах (2).
КОРДЮК Богдан: Євген Коновалець — військовий і політичний організатор (5).
КУБІЙОВИЧ Володимир: Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення (6).
ЛАВРІНЕНКО Юрій: 75 років тому. Дійова сторінка з передісторії українського самвидаву (12).
МАРЧЕНКО Петро, ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Олександр Семененко (11).
ПАВЛОВСЬКИЙ Вадим: Данило Михайлович Шербаківський (1877-1927) (1).
ПРИЦАК Омелян: Відкіль єсть пішла руськая земля (3).
ПРОКОП Мирослав: Генеза, устрій і платформа УГВР (7-8).
СУСЛЕНСЬКИЙ Яків: Українці в боротьбі за статус політичних в'язнів (5).
ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило: Культурні цінності в небезпеці (1).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ Вадим: Російський опозиційний націоналізм (7-8).
БОГАЧЕВСЬКА Марта: Особисті записки із З'їзду славистів та інших конференцій (4).
БОЛЮХ Мирослав: Леонід Плюш в Австралії (10).
ГРИГОРЕНКО Петро: День прав людини (12).
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО СТВОРЕННЯ І МЕТУ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА (1).
ДОБРЯНСЬКИЙ Михайло: У трикутнику: Польща — Україна — Росія (1); Позиції лівих дисидентів в СРСР (11).
ЗА ГРАТАМИ... (2)
ЗНАЧОК, ЩО ЗЛЯКАВ "КОЛЕКТИВНЕ КЕРІВНИЦТВО" (11).
ІЛЬІНА Емілія: Українське питання (4).
ІРАНЕК-ОСМЕЦЬКИЙ Єжи: Польща і Україна. Минуле і сучасне (3).

- КАМІНСЬКИЙ Анатоль: "Політична асиметрія" в українсько-китайських взаминах (2); Про чутки, спекуляції і режимову дійсність (7-8); Запізно, замало, "заселективно" (9); На потребу: суспільні рухи (10).
- КАРАТНИЦЬКИЙ Андріян: Папа Римський між двома світами (12).
- КЛЕЙНЕР Ізраїль: Складна проблема (1).
- КРИЛАЧ Юрій: Мужній історик (1).
- МАЙСТРЕНКО Іван: Особливості розвитку радянського сільського господарства та його перспективи (9).
- МАРКУСЬ Василь: Перед сумлінням світу. (Нотатки з Сахаровських слухань 1977 у Римі) (4); Перед сумлінням світу (II). Нотатки про венеційське Беннале 77 (5).
- ОСАДЧУК Богдан: Солом'яний вогонь чи початок великого діла? (1); Хроніка польського опозиційного руху (10).
- ПАПІЯШВІЛІ Автанділ: Психіатри, співпраця, зловживання (7-8).
- ПРОГОВ Сергій: Національне питання (6).
- ПРЕСОВА СЛУЖБА ЗП УГВР: ТИХИЙ Олекса, о. РОМАНЮК Василь: Позиції українських політичних в'язнів (6).
- ПРОКОП Мирослав: Демографічні процеси в СРСР і політика Москви (2); Нові форми організованої громадської дії в Польщі (3); Єврокомунізм — ілюзія чи дійсність? (5); Чи новий етап українського руху опору? (6); Діаспора на роздоріжжі (10).
- ПРОЦЮК Степан Ю.: До патології міжетнічної інтеграції (1).
- Р.К.: Репортаж з Європи (9).
- РОЗМОВА З ГЕН. ПЕТРОМ ГРИГОРЕНКОМ (5).
- ЦИМБАЛІСТІЙ Богдан: Рух за Патріярхат і українська суспільність (3).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- БІБЛЮГРАФІЧНІ НОТАТКИ (4).
- БОЙКО Юрій: Цінне видання (2).
- ГВАТБ Іван: Україна і Болгарія (7-8).
- ГОРБАЧ Олекса: Українська діалектологія після Ф. Жилка (9).
- ГОРДИНСЬКИЙ С.: Книга про українську ікону (12).
- ДАНКО Осип: Книжка про важливі проблеми української сучасності (3).
- ІВАН К-ИЙ: Про шляхи, що їх не оминати (12).
- ІВАХНЮК Антін: Русини-українці в Югославії. По сторінках "Нової думки" (7-8).
- ЛІБЕР Юрій: Збірка про українську революцію (6).
- ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНКУРС (7-8).
- ЛИМАН Леонід: Суспільно-інтелектуальне середовище Т. Шевченка (3); Спостереження і вироки письменника (12).
- ПАЛІЙ Ліда: Книжка, що задовольняти не може (10).
- ПЕРФЕЦЬКИЙ Юрій: "Хто багато дає, з того багато й вимагається" (11).
- СІЛЬНИЦЬКИЙ Фр.: Двадцятиліття чехо-словацького кварталника (4).
- СОЛЬЧАНИК Роман: Національне питання в СРСР. 1963-1973 (7-8).
- РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Книжка, що свідчить про занепад театрознавства (3).

Ю. Л.: Ювілей ... без ювіляра (1).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- В. К.: Відкриття нового приміщення УІММ у Чикаго (7-8).
КАЧУРОВСЬКИЙ В.: Виставка Омеляна Мазурика в Чикаго (9).
ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Про "Нотатки з мистецтва" (2);
Мистецька колекція Сумиків у Нью-Йорку (11).
О.-П. А.: Мозаїка (3); Виставка в ОМУА. — Канадсько-українська мистецька фундація (7-8).
ПАЛІЙ Ліда: Український "поп-арт" Наталки Гусар (6).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- Б. К.: Рух опору в НДР (10).
ЗАЯВА В СПРАВІ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА (1).
МАНІФЕСТ ПЕРШОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ОПОЗИЦІЇ В НІМЕЦЬКІЙ
ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (10).
МУРАШКО Павло д-р: Відкритий лист прем'єрові федерального уряду (10).
ПРЕСОВА СЛУЖБА ЗП УГВР: Верховний Суд УРСР затвердив вироки Руденка і Тихого (1); Лист Гелія Снегірьова до редакції "Літературної України". — Звернення політичних в'язнів п'єрмського табору (3); Вирок у справі М. Руденка та О. Тихого. — Руденко відкинув пропозицію КГБ покаятися. — Звернення членів Української гельсінкської групи в оборону Лук'яненка. — У 36 зоні п'єрмського табору. — Степан Сапеляк розповідає про репресії органів КГБ в п'єрмському таборі (4); Заява Віталія Калиниченка про зречення радянського громадянства. — Лист Йосипа Терелі до Папи Павла VI (6); Вирок Віталія Калиниченка. — Суд над Ігорем Кравцевим. — Українська гельсінкська група домогалася офіційного зареєстрування (7-8); Лук'яненко виступає проти критиків Мороза. — Лист Валерія Марченка до його діда (9).
СУД У СПРАВІ ТИХОГО ТА РУДЕНКА (1).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- БЕРЕСТ Борис: "Український правопис" П. Ковалева (2).
ВІЯСНЕННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISУ (2).
ВУДКА Ар'є: Україна і Польща: фатальні відмінності (9).
ГОРБАЧ Катерина: Ціла наша провінційка... (9).
КОЗІЙ Д.: Кілька слів на оборону Івана Зілинського (5).
МАНАСТИРСЬКИЙ І. В.: Чи так годиться відповідати? (5).
ПИЛИПЮК Наталія: Благими намірами вимощене пекло (10).
СТРУМІНСЬКИЙ Богдан: Уваги до харківського правопису (11).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- А. І.: Смерть українського приятеля (10).
АМЕРИКАНСЬКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ВИСТАВКА В КИЄВІ (4).

- БВН: Труднощі радянської економіки (1).
 28-ий КОНГРЕС "ЦЕРКВА В ПОТРЕБІ" (10).
 З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У СВІТІ (2, 3, 4, 6).
 З МІЖНАРОДНОЇ ПРЕСИ (3, 4, 6).
 МАЇВСЬКИЙ Юрій: З життя українців у світі (5); З міжнародної преси (5, 7-8, 9, 10, 11, 12).
 МИТРОВИЧ Кирило: День Івана Франка в Сорбонні (4).
 НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ (7-8).
 ПРЕСОВА СЛУЖБА ЗП УГВР: Олеся Бердника звільнили з в'язниці. Ігор Калинець спростовує В. Захарченка. — Олекса Тихий у мордовському концтаборі (3); Петро Вінс знову арештований (4); Заяви в оборону Лук'яненка. Переслідування його родини. — "Інформаційний бюлетень" — новий орган Української гельсінкської групи. — Б. Чуйко про ставлення радянської влади до колишніх вояків УПА. — Стусові погрожують новим арештом. — Відбувся закритий процес Матусевича і Мариновича. — Чорнівіль вибраний членом голландського ПЕН-Клубу. — Політичні в'язні Мордовії організують самооборону. — Осадчий обвинувачує КГБ у вбивстві його брата. — Хроніка репресій і терору (7-8); Нові члени Української гельсінкської групи. — "Інформаційний бюлетень" робочої психіатричної комісії повідомляє про українських політв'язнів. — Політичні в'язні обвинувачують органи СРСР у геноциді (9); Останнє слово Богдана Ребрика на суді та його заява до Верховної Ради СРСР. — Кандиба не відмовився від своїх поглядів (10).
 ПРИГАДКА В СПРАВІ ЗБІРКИ НА ДОПОМОГУ РОДИНІ ПЛЮЩІВ (10).
 ПРОСИМО ВИПРАВИТИ (5, 10, 12).
 ПРОЦЕНЗУРОВАНИЙ ЛЮДКЕВИЧ (4).
 РЕДАКЦІЙНЕ (1).
 С. В.: Пресова конференція про справу Глузмана та зловживання психіатрією в СРСР (9).
 ІІІ НАУКОВИЙ З'ЇЗД ПОСТІЙНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (9).
 Х. Н.: ХVІІІ конвенція Союзу Українок Америки (9).
 ЩЕ ПРО ВІДВІДИНИ І. ДРАЧА В НЬЮ-ЙОРКУ (4).
 Ю. М.: Конференція про рух опору в Східній Європі (6); З життя українців у світі (7-8, 9, 10, 11); Примусова праця в'язнів у СРСР. — Демонстрації в оборону політичних в'язнів. — Цензура в Польщі (10). На нашій не своїй землі (12).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ Валдим: Ще з приводу робітничих виступів (12).
 ВАЙЛЬ Борис: У справі загальної амністії в СРСР (12).
 ОНАЦЬКИЙ Євген: Де перші протоколи Української Центральної Ради (6).
 ПРОГОВ С.: Хто демонстрував в обороні конституції СРСР (6).
 СОЛЛОВЕЙ Оксана: Будьмо точнішими (10).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Наталія Лвицька-Холодна*: Поезії.
- 9 *Улас Самчук*: Моя границя.
- 24 *Олекса Веретенченко*: Три поезії.
- 26 *Докія Гуменна*: Григорій Косяченко. 3 книги «Іспит пам'яті».
- 33 *Іван К-ий*: Про шляхи, що їх не оминати.
- 42 *Леонід Лиман*: Спостереження і вироки письменника.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 45 *Юрій Лавріненко*: 75 років тому. Дійова сторінка з передісторії українського самвидаву.
- 56 *Василь Гришко*: Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 82 *Петро Григоренко*: День прав людини.
- 91 *Адріян Каратницький*: Папа Римський між двома світами.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 93 *Роман Савицький*: Святиня оперного мистецтва (Театрові "Ля Скаля" двісті років).
- 103 *Валеріян Ревуцький*: Перший український Франц Моор.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 107 *С. Гординський*: Книга про українську ікону.
- 112 Просимо виправити.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 113 *Юрій Маївський*: З міжнародної преси.
- 117 *Ю. М.*: На нашій не своїй землі. По сторінках радянської преси.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 120 *Борис Вайль*: У справі загальної амністії в СРСР.
- 121 *Вадим Белоцерковський*: Ще з приводу робітничих виступів.
- 122 Зміст журналу "Сучасність" за 1978 рік.

Адреси наших представників

- Австрія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
c/o Oiring
Shimshon 692 7
Askelon
- Канада** Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
США: New York, N. Y. 10001
USA
G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

**УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника "СУЧАСНІСТЬ"**

на 1979 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.75	25 — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	47. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швейцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів у році.
Двомісячне число за липень-серпень
коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого
журналу летунською поштою до Канади і
США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

ЮРІЙ ШЕРЕХ

ДРУГА ЧЕРГА

ЛІТЕРАТУРА. ТЕАТР. ІДЕОЛОГІЯ.

Мюнхен 1978. 400 стор. Обкладинка Слави Геруляк.

Книжка відомого літературного і театрального критика і публіциста Юрія Шереха складається з 20 статей і есеїв. Написані в сорокових і п'ятдесятих роках нашого сторіччя вони охоплюють широке коло тем, від Лазаря Барановича до Уласа Самчука, Олександра Смотрича й Олеся Гончара.

Як зазначає у своїй передмові упорядник збірки Ю. Шевельов, статті показують наростання в українській літературі тем нової людяности й національної гордості, змагання проти накиненого колоніального режиму і проти власної провінційности, як також і шукання нових форм у літературі й ідеології, що стали прикметними для кращих людей з поколінь шістдесятих і сімдесятих років на Україні.

Ціна: 12.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA